

מושגי יסוד ביהדות ד"ר יונתן פיינטוך

בית הספר ללימודי יסוד ביהדות
הפקולטה למדעי היהדות
אוניברסיטת בר אילן

ד"ר יונתן פייננטוך

מושגי יסוד ביהדות

יועץ אקדמי: פרופ' לייב מוסקוביץ
עיצוב: רבקה קנלר
עריכה לשונית: ...

פתח דבר

העם היהודי הוא עם עתיק, אשר שרד גלויות, חורבן ושואה. עמים ואימפריות אשר שלטו בעם היהודי נעלמו, והעם היהודי חי וקיים. רבים התפלאו על ההשרדות של העם, רבים התפעלו מנצחיותו ומכח עמידתו. התרומה של העם לתרבות העולמית היא אדירה, לאורך הדורות. אין עם שהשפיע על העולם במשך אלפי שנים כמו העם היהודי. מהו סודו של עם זה? על כך, ככל הנראה לא ניתן לענות תשובה אחת משביעה רצון. ועם זאת ברור שאמונתו של העם, ודבקו בתורתו ומסורותיו אפשרו לו לעבור בין עמים ותרבויות, ועם זאת לשמר את ייחודו. ביסוד ייחודו של העם הוא לימוד התורה, והתודעה ההיסטורית העמוקה שלו. אין עם בעולם עם תודעה היסטורית כה עמוקה, אשר כמו העם היהודי חוגג פעם בשנה את השתחררותו מעבדות לחירות לפני כ 3000 שנה. עם- שזוכר כיצד הפך לעם בצאתו ממצרים לפני דורות כה רבים- יכול להתמודד עם צרותיו, מתוך מבט על קיומו העתידי של העם. אוניברסיטת בר אילן שמה לנגד עיניה את החשיבות של לימוד תחומי היהדות, והקימה פקולטה למדעי היהדות, שהיא תפארת האוניברסיטה. תכליתה של הפקולטה היא העמקת המחקר וההוראה של היהדות על כל ענפיה: תנ"ך, ספרות חז"ל, מחשבת ישראל, היסטוריה יהודית ולימודי ארץ ישראל, ספרות עם ישראל ולשון עברית, אומנות יהודית, ישראל והמזרח התיכון. האוניברסיטה מאמינה שכל יהודי חייב לדעת את מורשתו, את מורשת היהדות. אשר על כן כל התלמידים הבאים בשעריה לומדים לימודי יסוד ביהדות. הם לומדים קורסים בתנ"ך, בתלמוד, במחשבת ישראל ובהיסטוריה יהודית. יחודו של בית הספר ללימודי יסוד ביהדות הוא שהלימודים הם אקדמיים, ברמה גבוהה, מתוך רצון להעביר ידע אמיתי ורלוונטי, כך שכל הסטודנטים יכירו היכרות טובה את המורשת היהודית המפוארת. החוברת שלהלן מבקשת להציג מושגי יסוד ביהדות אשר אנו נתקלים בהם בחיי היום יום. אני מודה לד"ר יונתן פיינטוך על חיבור החוברת, המציגה את המושגים השונים בצורה יסודית ובהירה. תודה שלוחה גם לפרופ' לייב מוסקוביץ שהינו יועץ אקדמי לקורס זה. אני מודה מאוד לרקטור האוניברסיטה, פרופ' מירי פאוסט, אשר נתנה לנו תמיכה גדולה בניסיון לשפר ולשכלל את הלימודים האלה. כולי תקווה שהחוברת תישא חן בעיני הסטודנטים היקרים שלנו.

בברכה נאמנה

פרופ' אליהו עסיס

דקן הפקולטה למדעי היהדות

מבוא

הקורס נועד להקנות ידע בסיסי בנוגע למושגי יסוד ביהדות. מושגים אלה מתייחסים להיסטוריה היהודית ולארון הספרים היהודי, לאורחות החיים היהודיים המסורתיים ולהלכה היהודית, שהכרתם חשובה להכרת התרבות היהודית לדורותיה וכן במדינת ישראל המודרנית והמתחדשת.

מטרת הקורס

מטרתו המרכזית של הקורס היא להקנות ידע בסיסי בנוגע לכמה מושגים מרכזיים הנוגעים ליהדות; הקורס אינו מבקש להציג את היהדות, כדת ו/או כתרבות, באופן כללי, ומובן מאליו שאין מטרתו של הקורס לשכנע בנוגע לנכונותה של אמונה, תפיסה או תרבות כלשהיא, אלא רק להקנות ידע- היכרות עם מושגים בסיסיים מסוימים ביהדות.

אף על פי שמטרת הקורס היא להקנות ידע בסיסי, נוספו ביחידות השונות רשימות קריאה להרחבה והעמקה, למי שירצה להרחיב את ידיעותיו בנושאי הקורס.

תוכני הקורס

ארבעה תחומים עיקריים נידונים בקורס:

א. ארון הספרים היהודי המסורתי - תורה שבכתב ותורה שבעל פה על חלקיהן השונים.

ב. חיי היומיום על פי ההלכה.

ג. הלוח העברי, החגים והמועדים.

ד. מעגל החיים היהודי - אבני דרך מהלידה ועד המוות.

הקורס מחולק ל-13 יחידות. בסוף כל יחידה יש בוחן, המאפשר לסטודנט לבחון את מידת הבנתו וקליטתו את החומר. כמו כן, בסוף כל יחידה מופיעה ביבליוגרפיה מוערת, לקריאה נוספת והרחבה בנושאים השונים שנידונו ביחידה.

בהצלחה ובהנאה!

1. תורה [1]

התנ"ך

תנ"ך הוא ראשי התיבות של **תורה**, **נביאים**, **כתובים**. **התורה** היא חמשת ספרי התורה (ראו מושג תורה). **בנביאים** יש שני סוגי כתיבה: א. כתיבה סיפורית, שמתארת את קורות עם ישראל מכניסתו לארץ ישראל (שהתרחשה על פי המסורת במאה ה-13 לפני הספירה) ועד חורבן בית המקדש הראשון, גלות בבל (מאה 6 לפני הספירה; ראו מושג תעניות ציבור), ושיבת ציון (החזרה מגלות בבל לארץ ישראל ובניית בית המקדש השני, מאות 5-6 לפני הספירה). על פי המסורת ספרים אלה נכתבו על ידי נביאים שחיו בתקופות שהספרים מספרים עליהם. ב. נבואה - מסרים שהנביאים קיבלו מאלוהים בתקופות אלה, והעבירו לעם. תכני הנבואות הם בעיקר תוכחה בשל מעשי העם ודברי נחמה על חורבן ירושלים והיציאה לגלות. ספרי **הכתובים** מכילים גם הם שני סוגי ספרים: א. כתיבה סיפורית, אך כזו שנכתבה על ידי אנשים שאינם נביאים, ומתארת בעיקר את התקופה שלאחר חורבן בית ראשון (כמו ספרי דניאל, עזרא ונחמיה). ב. כתיבה הגותית ודתית מסוגים שונים: תפילות ומזמורים (ספר תהילים), דברי חכמה ומוסר (כגון הספרים משלי וקהלת), ודברי שירה וקינה (כגון שיר השירים ואיכה).

תורה

מונח זה מכון, בדרך כלל, לחמשת הספרים הראשונים בתנ"ך. ספרי התורה הם: בראשית, שמות, ויקרא, במדבר ודברים. ספרים אלה מכונים גם התורה שבכתב (להבדיל מהתורה שבעל פה, ראו מושג). על פי המסורת, התורה ניתנה למשה על ידי אלוהים בעת שהותם של ישראל במדבר, לאחר שיצאו ממצרים. משה כתב את ספרי התורה ומסר אותם לעם ישראל. התורה היא הבסיס למערכת החוק הדתי היהודי - ההלכה - ולהשקפות העולם היהודיות הדתיות.

ספר תורה

זהו ספר שכתוב על קלף (עור בהמה מעובד), בצורה של מגילה ארוכה, שמחוברת בשני קצותיה למוטות עץ, שמסייעים 'לגלול' אותה ממקום למקום. **ספר התורה** מכיל את חמשת ספרי התורה. חמשת הספרים כתובים עליו בדיו מיוחד (סופר שזה מקצועו כותב את ספר התורה ביד). לספר התורה מיוחסת קדושה מיוחדת. על פי רוב הוא מונח בארון הקודש בבתי כנסת, ומוציאים אותו מהארון בעיקר כדי לקרוא בו **קריאת התורה** בציבור (ראו מושג קריאה בתורה). כפי שבעדות שונות התפתחו נוסחים שונים לתפילה, כך גם יש בעדות השונות סוגים שונים של כיסויים חיצוניים לספרי התורה, שהמטרה שלהם היא ליצור 'אריזה' מהודרת ומכובדת: אצל האשכנזים בדרך כלל מלבישים על הקלף הגלול כיסוי בד, ואצל עדות

ספר תורה אשכנזי

ספרי תורה ספרדים

המזרח הקלף הגלול נתון באריזה קשיחה מעץ או ממתכת שתחתיתה קשיחה, ואפשר להעמיד את הספר במאונך על שולחן ולקרוא בו.

עשרת הדיברות

עשרת הדיברות (או, בשם המדויק בתורה, **עשרת הדברים** (דברים ד, יג)), הם עשרה ציוויים המופיעים בתורה שנאמרו על ידי אלוהים לעם ישראל במעמד הר סיני - מעמד שבו התגלה אלוהים לכל עם ישראל, שעמד למרגלות הר סיני, כחודשיים לאחר יציאת מצרים. הדברים מתועדים בתורה פעמיים: פעם בספר שמות (כ, א-יד),

ברצף הסיפורי של סיפור יציאת בני ישראל ממצרים וההליכה במדבר לארץ ישראל, ופעם בספר דברים (ה, ו-יח), כאשר משה חוזר ומתאר מאורעות שאירעו במדבר. מקובל לחלק את עשרת הדיברות לשני חלקים, חמישה בכל אחד. בחלק הראשון יש חמישה ציוויים בעלי אופי 'דתי', שנוגעים בעיקר ליחסים בין העם לאלוהים, כגון איסור על עבודת אלילים ומצוות השבת, וכן מצוות כיבוד אב ואם. ואילו בחלק השני יש חמישה איסורים שמנוסחים בצורה קצרה, חדה והחלטית, כגון: 'לא תרצח', והם נוגעים כולם ליחסים בין אדם לחברו: איסור רציחה, גניבה ועדות שקר.

התורה שבעל פה

'התורה שבעל פה' היא כינוי לכל היצירה היהודית הדתית שנוצרה אחרי התנ"ך על ידי חכמים שונים. תוכנם של החלקים הקדומים של התורה שבעל פה הוא השלמה, הרחבה ופרשנות לתנ"ך, ובעיקר לתורה. חלקים מאוחרים יותר מכילים, לצד העיסוק בתנ"ך, השלמה, הרחבה ופרשנות של חלקים אחרים של התורה שבעל פה. אפשר לחלק את תכני התורה שבעל פה לשני סוגים: 'הלכה' - מערכת החוקים היהודית הדתית; ו'אגדה' - תכנים שונים שאינם חוק, כגון סיפורים, משלים, פתגמים, ודברי השקפה והגות. כיום, יצירה זו כתובה כולה בספרים, אבל היא מכונה 'תורה שבעל פה' משום שבמאות השנים הראשונות להתפתחותה היא נוצרה, נערכה ונמסרה בעל פה, להבדיל מהתורה (שכאנן התורה שבכתב).

חז"ל

המילה חז"ל היא ראשי התיבות של: חכמינו זכרונם לברכה, והכוונה לחכמים שחיו ופעלו בארץ ישראל ובבבל החל בתקופת בית המקדש השני (מהמאה השישית לפני הספירה עד המאה הראשונה לספירה) ולאחר חורבנו, ועד המאה החמישית לספירה. חז"ל אחראים ליצירתה של התורה שבעל פה בתקופה זו, וחיבוריהם משמשים כיסוד לכל ההלכה וההגות היהודית שהתפתחה בדורות שאחריהם עד ימינו.

תקופת חז"ל מורכבת משתי תקופות:

- א. תקופת ה'תנאים', שמסתיימת בתחילת המאה השלישית לספירה עם חתימת המשנה. התנאים (מילה ארמית שתרגומה לעברית היא 'שונים' - אנשים שלומדים, מלמדים ומוסרים את התורה בעל פה) אחראים ליצירת החומרים שמהם נערכה המשנה.
 - ב. תקופת ה'אמוראים', שהיא התקופה הבאה, מראשית המאה השלישית עד שלהי המאה הרביעית בארץ ישראל וסוף המאה החמישית בבבל, שבה נוצרו התלמודים.
- הספרות שחוברה בתקופת חז"ל חוברה חלקה בעברית וחלקה בארמית - שפה קרובה לעברית שהייתה שפה מדוברת בתקופת חז"ל בארץ ישראל ובבבל.

בית המקדש

בית המקדש היה מבנה בירושלים, שעמד על הר הבית (ההר שכיום בנויים עליו מסגד אל-אקצא וכיפת הסלע ('כיפת הזהב')), במשך שתי תקופות ארוכות בהיסטוריה היהודית: בית המקדש הראשון נבנה במחצית

השנייה של המאה העשירית לפני הספירה, ונחרב על ידי האימפריה הבבלית בשנת 586 לפני הספירה. בית המקדש השני (המכונה גם 'בית שני') נבנה במהלך המאה השישית והחמישית לפני הספירה, ונחרב בשנת 70 לספירה על ידי האימפריה הרומית. בבית המקדש התקיים הפולחן היהודי המרכזי לאלוהים, בעיקר על ידי הקרבת קרבנות. הוא עמד במרכז העולם היהודי בשנות קיומו, וחורבנו היה אירוע טראומתי שהשפיע רבות על ההיסטוריה והתרבות היהודית, והוא מצוין מאז בימי צום שונים במהלך השנה. בשונה מהבית הראשון, שבו, על פי המסופר בתנ"ך, ההנהגה הדתית של העם היתה בעיקר על ידי נביאים, בימי הבית השני נטלו החכמים חלק חשוב בהנהגה, לצד הכוהנים. תקופת בית המקדש השני מאופיינת בתחילת היצירה של התורה שבעל פה.

דגם בית המקדש השני. מוזיאון ישראל

המשנה

התלמודים

התלמודים הם שתי יצירות תורניות שנוצרו במאות השנים שלאחר יצירת המשנה. המשנה, שנוצרה בתקופת התנאים, הפכה בדורות שלאחר יצירתה לטקסט לימוד מרכזי, ששימש כמקור חשוב לפסיקת ההלכה. בשל מרכזיותה של המשנה, בתקופה שאחרי חיבורה, חכמים מאוחרים יותר עסקו בה בדרכים שונות - דנו בה, פרשו אותה, והשלימו אותה. חכמי תקופה זו כונו 'אמוראים' (במקור - כינוי לאנשים שהסבירו את דברי החכם המלמד לציבור, שהפך לכינוי כללי לחכמים), והיצירות שיצרו נקראות 'תלמודים'.

שני תלמודים נוצרו על ידי אמוראים. 'התלמוד הירושלמי' נוצר בארץ ישראל (אם כי לא בירושלים,

אלא בעיקר בגליל) עד סוף המאה

הרביעית, ו'התלמוד הבבלי' נוצר

בבבל עד סוף המאה השישית

או השביעית לספירה. התלמוד,

ובמיוחד התלמוד הבבלי, מכונה

לעתים 'גמרא' או 'ש"ס' - ראשי

תיבות של 'שישה סדרים', היחידות

התוכניות שמהן מורכבת המשנה,

ובעקבותיה גם התלמודים.

הדיונים על המשנה שנוצרו על

ידי אמוראים מכילים חומרים

רבים מסוגים שונים: הסברים

ופירושים למשנה, דיונים במקורות

מקבילים למשנה, דברי הלכה ואגדה חדשים שנאמרו על ידי

לאחר פעילותם של תנאים במשך כמה דורות הצטבר חומר

הלכתי רב. בתחילת המאה השלישית (בין שנת 200 ל-220

לספירה, בערך) ר' יהודה הנשיא, חכם ומנהיג דתי ופוליטי

באותה עת בארץ ישראל, יצר חיבור אחד מרכזי שכונה

המשנה. בחיבור זה הוא אסף, ריכז, עיבד וסידר חומרים

רבים מתוך החומרים שנוצרו בדורות שלפניו ובדורו. (חומר

תנאי רב שלא נכנס למשנה נשתמר בקבצים נפרדים, שכוננו

'**בריות**' = משניות חיצוניות). החומרים המרכזיים את

המשנה, שרובם הלכתיים (=עוסקים בהלכה), ומיעוטם חומרי

אגדה, סודרו לפי נושאים. המשנה מורכבת משישה חלקים

נושאים שמכונים 'סדרים' (בראשי תיבות: ש"ס - שישה

סדרים). כל 'סדר' מחולק ליחידות קטנות יותר, 'מסכתות'.

כל 'מסכת' עוסקת בתת-נושא של נושא הסדר. למשל,

סדר 'מועד' עוסק במועדים השונים שבלוח העברי, ויש

בו מסכתות שעוסקות במועדים מסוימים כגון: שבת, ראש

השנה וסוכה.

המשנה היא ברובה אוסף של חוקים, אולם היא איננה

ספר חוקים מהסוג שנופוץ במערכות משפט כיום, שמביא

את ה'שורה התחתונה' - הכרעת החוק - בכל עניין. בחלק

גדול מהעניינים הביא ר' יהודה הנשיא במשנה מחלוקות

בין חכמים - דעות שונות בנוגע לדין הנידון - והשאיר אותן

ללא הכרעה. לפעמים כלולים במשנה גם דיונים קצרים של

חכמים בנוגע לחוק מסוים.

השם **משנה** קשור למילה 'שנה' או 'שינן': תוכני המשנה

שוננו ונמסרו מדור לדור בשלב ראשון, במשך מאות שנים,

בעל פה.

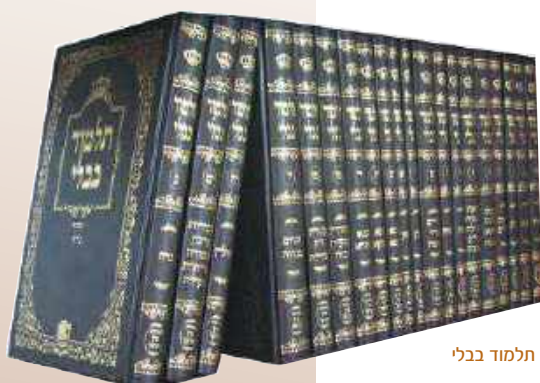

דף גמרא: הטקסט של התלמוד באמצע, ובצדדים - פירושים שונים בגופן המכונה 'כתב רש"י'

האמוראים, ודיונים רבים בדברי **האמוראים** עצמם. הדיונים בגמרא מסודרים לעיתים בסגנון 'דיאלקטי' - כמעין דיאלוג בין חכמים הכולל שאלות ותשובות, ניסיונות להפריך דברים של חכם זה או אחר ('קושיות') ותגובות לקושיות אלו. סגנון זה מעניק לדיוני הגמרא אופי חי ותוסס ועושה אותו למעניין. רוב הפירושים והדיונים בתלמודים כתובים בשפה הארמית, שהיתה מדוברת אז בארץ ישראל ובבבל (בניבים שונים). בדורות מאוחרים יותר נכתבו פירושים רבים כדי להסביר את דיוני התלמודים, שאינם תמיד קלים להבנה. התלמודים התקבלו על ידי הדורות שאחריהם, ועד היום, כיסוד לכל דיון בהלכה ופסיקת הלכה, שכן התלמודים עצמם מכילים רק מעט פסיקת הלכה.

מסיבות היסטוריות שונות נהיה התלמוד הבבלי לחיבור הדומיננטי מבין שני התלמודים. בגלל מרכזיותו של חיבור זה הוא נפוץ מאד בבתיים של יהודים שומרי מצוות. ש"ס בבלי במהדורה הנפוצה כיום הוא בן 20 כרכים, ובהם אלפי עמודים של תלמוד. לימוד של כל הש"ס בקצב של דף (=שני עמודים) ליום (המכונה 'הדף היומי'), שמקובל אצל יהודים רבים, אורך למעלה משבע שנים.

.....

תלמוד בבלי

לקריאה נוספת:

על התגבשות התנ"ך כספר ועל ספריו השונים נכתבה ספרות רבה וענפה. מבוא כללי וקריא לתנ"ך, שמבוסס על מסקנות המחקר, מצוי בספרו של מבוא מפורט ומעודכן יותר אפשר למצוא בחוברות הקורס של האוניברסיטה הפתוחה: **מבוא למקרא (בעריכת זאב ויסמן ואחרים)**, האוניברסיטה הפתוחה, **תל-אביב תשמ"ט-תש"ן**. מבוא תמציתי על התגבשות התנ"ך כקובץ מנקודת מבט מחקרית מצוי בערך 'מקרא, איסוף ספרי המקרא וסידורם' באנציקלופדיה מקראית, ירושלים תשכ"ח, כרך ה, עמ' 362-368.

גם על התפתחותה של התורה שבעל פה בדורות השונים נכתב רבות, הן מנקודת המבט המסורתית, הן מנקודת המבט המחקרית. סקירה שימושית וקריאה, מנקודת מבט מסורתית שיש בה מודעות מסוימת לממצאי המחקר ההיסטורי, מצויה בספרו של הרב עדין אבן-ישראל (שטינזלץ), **התלמוד לכל, ירושלים תשל"ז**. סקירה שמבוססת על ממצאי המחקר התלמודי, שהיא קריאה מאד ושימושית גם לאלה שאין להם רקע מחקרי, אפשר למצוא בספרה של מירה בלברג, **פתח לספרות חז"ל, האוניברסיטה הפתוחה, רעננה תשע"ג**. מבוא מחקרי רחב ומפורט מצוי בחוברות הקורס של האוניברסיטה הפתוחה: **מבוא לתורה שבעל פה (בעריכת בן-ציון רוזנפלד ואחרים)**, האוניברסיטה הפתוחה, **תל-אביב תשנ"א**.

2. תורה [2]

הלכה

ההלכה (מלשון הליכה - הדרך שבה ראוי ללכת) היהודית היא מערכת החוק היהודי - הדינים והאיסורים השונים שנוצרו ונמסרו במהלך כל הדורות. ההלכה היא חלק מהתורה שבעל פה. היא נשענת בראש ובראשונה על התורה שבכתב, ועל מקורות חז"ל, ומתפתחת בכל דור על ידי חכמים שעסקו בתחום זה (רבנים; ביחיד: רב).

ההלכה מתייחסת לשני תחומים עיקריים: התחום האחד הוא: **'מצוות בין אדם למקום'**, דהיינו מצוות בעלות אופי דתי (כגון דיני כשרות וחגים; 'המקום' הוא כינוי לאלוהים). התחום השני הוא: **'מצוות בין אדם לחברו'**, שמכילות את החובות של אדם כלפי אנשים אחרים (כגון דיני ממונות), וכן תחומי האתיקה והמוסר. תחום זה של ההלכה עוסק אפוא בעניינים רבים שבהם עוסקת מערכת משפט אזרחית מודרנית.

מדרש

המונח מדרש משמש בשתי משמעויות:

א. **'מדרש'** או **'דרשת הכתובים'** (באופן מקוצר - **'דרשה'**) הוא סוג של פרשנות למילים או לפסוקים בתנ"ך (על פי רוב - בתורה), שבאמצעותה נלמדים מהפסוקים הלכות או רעיונות. הפרשנות שניתנת בדרשה לדברי התורה אינה בהכרח זו העולה מהקריאה הפשוטה של הפסוק כפי שהיינו קוראים אותו כיום, ולפעמים היא דווקא רחוקה מאוד מן הקריאה הפשוטה של הדברים. כאשר דרשה דנה בעניין הלכתי היא מכונה **'מדרש הלכה'**, וכשהיא עוסקת באגדה, היא קרויה **'מדרש אגדה'**.

ב. חיבור שמורכב מאוסף של מדרשים (ראו משמעות א לעיל), בדרך כלל על ספר מסוים בתנ"ך. **מדרשים** כאלה מסודרים, על פי רוב, לפי סדר הפסוקים בספר. חלק מהמדרשים נערכו בתקופת התנאים, והם מכונים **'מדרשי התנאים'**. במדרשי התנאים רוב הדרשות עוסקות בהלכה, ולכן הם גם מכונים **'מדרשי הלכה'** (אף שיש בהם גם לא מעט דרשות שעוסקות באגדה). מדרשים אחרים, שנוצרו משלהי תקופת האמוראים ועד ימי הביניים, עיקרם דרשות שעוסקות בענייני אגדה, והם מכונים **'מדרשי אגדה'**.

אגדה

חלקיה של התורה שבעל פה שאינם עוסקים ישירות בהלכה מכונים אגדה. האגדה כוללת סוגים שונים ומגוונים של תכנים, כגון: דברי פרשנות לפסוקים בתנ"ך שאינם בעלי אופי הלכתי, סיפורים, פתגמים, משלים, אמירות רעיוניות ודברי מוסר. חלק גדול מסיפורי האגדה קובץ בראשית המאה העשרים על ידי חיים נחמן ביאליק ויהושע רבניצקי ב'**ספר האגדה'** (שמהדורה חדשה שלו יצאה ב-2015 בתוספת פירוש של אביגדור שנאן). האגדה מופיעה בספרות חז"ל במקומות שונים: היא משובצת לצד ענייני הלכה בחיבורים שעוסקים בעיקר בהלכה, כגון המשנה והתלמודים, וכן מוקדשים לה חיבורים עצמאיים שמכונים **'מדרשי אגדה'**, שמובאים בהם תכנים אגדיים שמסודרים לפי סדר פסוקי המקרא.

קבלה

נוסף על תחומי התורה שבעל פה המרכזיים המתוארים לעיל, קיימת מערכת של לימוד ופרקטיקה שהעסיקה, לפחות בתקופות מסוימות, בעיקר יחידי סגולה. מערכת זו יועדה בעיקר לאלה שחיפשו קירבה מיוחדת לאלוהים והבנה מיוחדת של תכונותיו, והיא הנקראת 'קבלה'. ה'קבלה' מכילה אפוא ספרות ודרכי פעולה מעשיות העוסקות במיסטיקה (= 'תורת הנסתר' או 'תורת הסוד') היהודית.

כדי לתאר את אלוהים, כוחותיו ותכונותיו משתמשת הקבלה בשפה אנושית ובמונחים ששאלים מגוף האדם ותכונותיו. בגלל אופיו של העיסוק הקבלי הישיר באלוהים, והרגישות והסכנה שטמונים בעיסוק כזה בעיניים מסורתיות, היתה תורה זו במשך שנים רבות תורה 'אזוטרי' - תורת 'סוד' שהועברה באופן פרטני לתלמידים מסוימים שנבחרו בקפידה. אמנם, חלקים שונים של הקבלה הועלו על הכתב בתקופות שונות, אך לימודם של כתבים אלה הוגבל אצל רבים לחוגים מצומצמים של לומדים.

חלק מכתבי הקבלה הם קדומים, כגון 'ספרות ההיכלות' - חיבורים שיש שמייחסים אותם לתקופת חז"ל, במאות הראשונות לספירה, ומתארים 'עולמות' שמימיים שסובבים את אלוהים. אבל החיבורים המרכזיים שלה, שעליהם נשענת רוב תורת הקבלה שנלמדת במאות השנים האחרונות, נכתבו בימי הביניים באירופה (כגון 'ספר הזוהר', שנכתב בספרד במאה ה-13, אך תכניו מיוחסים על ידי המסורת לתנא ר' שמעון בר יוחאי שחי במאה השנייה) ובארץ ישראל במאה ה-16 (כגון כתבי הרמ"ק (ר' משה קורדובירו) והאר"י [= האלוהי רבי יצחק, ר' יצחק לוריא], שחיו בצפת).

חסידות

החסידות היא תנועה יהודית דתית שנוסדה במאה השמונה עשרה וקיימת עד היום. חבריה מכונים 'חסידים'.

החסידות צמחה במזרח אירופה במאה השמונה עשרה, על רקע מצבם הקשה של היהודים שם, שסבלו ממצב כלכלי ירוד ומהתנכלויות רבות של הסביבה הנכרית. תנאי החיים הקשים והתנפצותן של תקוות לגאולה ותקומה יהודית שהופצו באותה תקופה על ידי מנהיגים יהודים שונים, הציבו אתגרים רבים לאמונתם הדתית של יהודים ודבקותם במצוות. המנהיגות הדתית

הקיימת - הרבנים בעלי הידע בתורה - ראתה את מרכז החיים הדתיים בלימוד התורה ובקיום דקדקני של ההלכה, שהיה במקרים רבים אליטיסטי ולא נגיש לשכבות רחבות של העם. בעקבות זאת, נוצר ריחוק וניכור בינם לאותן שכבות רחבות ופשוטות

של יהודים, שלא הצליחו למצוא במנהיגותם מענה רוחני לקשיי הקיום הפיזיים והנפשיים שהם חוו כיהודים בסביבה עוינת.

מייסד תנועת החסידות, ר' ישראל 'בעל שם טוב' (שחי במזרח אירופה במאה ה-18), וממשיכיו, קרבו אליהם את היהודים הפשוטים וקשי-היום. הם הסיטו את המוקד של עבודת האלוהים מלימוד התורה, והדגישו יותר את התפילה, את האמונה באלוהים, ואת היכולת והיעוד של כל יהודי להרגיש קרוב לאלוהים, גם אם הוא נמנה עם השכבות הפשוטות של העם שאין להן הזדמנות לעסוק בתורה.

החסידות טיפחה את דמותו של 'הצדיק' ('האדמו"ר' - אדונו מורנו ורבנו) - דמות של

מנהיג דתי שמתייחד בקשר קרוב עם אלוהים, ובאופן קשבת להמוני העם שהסתופפו תחת מנהיגותו, ה'חסידים'. הצדיקים העניקו תמיכה דתית ונפשית לחסידים, ודבריהם שנאמרו ביחידות או בציבור נתנו לחסידים כלים להתמודדות דתית עם אתגרי היומיום. הצדיק נחשב לפעמים כמתווך בין החסידים לאלוהים.

מלבד הקשר הבלתי-אמצעי עם החסידים, חלק ממנהיגי החסידות הותירו אחריהם כתבים רבים, שבהם מופיעה ההגות היהודית החדשה שהם פיתחו, ה'חסידות', שניזונה ממקורות חז"ל והושפעה מאוד מהקבלה. אלא, שבשונה מהקבלה הקלאסית, שעוסקת בדמותו של אלוהים, החסידות מתמקדת בנפש האדם, וביכולתו להתקרב לאלוהים. החסידות משתמשת במונחים שמופיעים בקבלה לתיאור כוחותיו הנפשיים השונים של האדם.

17

רב הוא אדם בעל ידע בתורה, ובייחוד בהלכה, שקיבל הסמכה רשמית ('סמיכה') מחכמים אחרים להכריע בשאלות הלכתיות מסוגים שונים ('לפסוק הלכה').

לימוד תורה

מצוות

מצוות (מלשון 'ציווי') הן חובות דתיות, שמוטלות על האדם על פי התורה. חלק מהמצוות מופיעות בתורה שבכתב עצמה באופן מפורש (כמו למשל מצוות ברית מילה), חלקן נלמדו ממנה בכלים פרשניים שונים על ידי חז"ל, וחלקן נוצרו על ידי חז"ל כהשלמה או הרחבה של מצוות התורה (כגון חגים שנוספו ללוח העברי על ידי חז"ל כמו חנוכה ופורים). המצוות שנובעות מהתורה עצמה מכונות מצוות 'מדאורייתא' (=מהתורה' בארמית), והמצוות שחז"ל תיקנו מכונות מצוות 'מדרבנן' (=מחכמים' בארמית).

לימוד התורה נתפס ביהדות כחובה דתית. חז"ל, ובעקבותיהם בעלי הלכה מאוחרים יותר, מייחסים למצווה זו ערך חשוב מאד. במהלך כל הדורות, למן ימי חז"ל המשיכה התפיסה היהודית לטפח את הערך של לימוד התורה כערך מרכזי.

ישיבה

ישיבה היא מוסד שבו עוסקים בלימוד התורה. ישיבות רבות שקיימות היום הוקמו והתפתחו על סמך מודל של ישיבות שהוקמו באירופה במאתיים השנים שלפני השואה, בעיקר על ידי הציבור החרדי. בישיבות כאלו מתרכזים כמעט אך ורק בלימוד תורה שבעל פה, במיוחד בלימוד תלמוד. ברם, ישיבות חדשות רבות שהוקמו בשנים האחרונות, במיוחד בקרב הציבור הדתי-לאומי, מרחיבות את לימוד התורה גם לתחומים אחרים כמו תנ"ך והגות ופילוסופיה יהודית.

אולם בית המדרש בישיבה כיום

הרבנות הראשית לישראל

הרבנות הראשית לישראל (המכונה לפעמים רק 'הרבנות') היא המוסד הרבני הממלכתי העליון במדינת ישראל. היא אחראית מטעם המדינה על מגוון תחומים ושירותים, כגון נישואין וגירושין, כשרות, ומינוי רבנים ודיינים. בראשה עומדים שני 'רבנים ראשיים', אשכנזי וספרדי (הרב הספרדי מכונה גם 'הראשון לציון', ככינוי לרב הראשי של העדה הספרדית בארץ ישראל לפני שקמה הרבנות הראשית בתקופת המנדט הבריטי).

בית דין

בית דין (מכונה גם בית דין רבני) הוא מוסד משפטי שדן (שופט) על פי חוקי ההלכה. הוא מורכב משלושה דיינים לפחות - רבנים שהוסמכו במיוחד לכהן בבתי דין כאלה. בתי הדין הרבניים כיום הם חלק ממערכת המשפט הישראלית, והם מוסמכים על ידי החוק לדון בתחומים בודדים כגון ענייני נישואין וגירושין, וגירור. כמו כן בתי דין רבניים דנים בענייני ממונות שונים, כאשר שני הצדדים מסכימים ללכת לדון בפניהם במקום בפני בית משפט אזרחי.

לקריאה נוספת:

מבואות מחקריים רחבים ומפורטים לקבלה מצויים בספרו של גרשם שלום, **זרמים ראשיים במיסטיקה היהודית** (תרגום: סדריק כהן סקלי; אחרית דבר: חביבה פדיה), תל-אביב תשע"ז ובספרו של משה חלמיש, **מבוא לקבלה, ירושלים תשנ"א**.

מבואות מחקריים לחסידות אפשר למצוא בסדרת החבורות של האוניברסיטה הפתוחה: פולין: **פרקים בתולדות יהודי מזרח אירופה ותרבותם (עורכים: עמנואל אטקס, דוד אסף, ישראל ברטל)**, בייחוד חוברת 1 (יחידה 10-9: **מחבורה לתנועה: תנועת החסידות בראשיתה**), האוניברסיטה הפתוחה, תל-אביב תשנ"א. מבוא נגיש יותר מצוי בספרה של רחל אליאור, **חירות על הלוחות: המחשבה החסידית, מקורותיה המיסטיים ויסודותיה הקבליים (האוניברסיטה המשודרת)**, תל-אביב תש"ס.

סקירה של ראשית החסידות שנגישה גם עבור אלה שאין להם רקע מחקרי מצויה בספרו של עמנואל אטקס, **תנועת החסידות בראשיתה (האוניברסיטה המשודרת)**, תל-אביב תשנ"ח. ספר נוסף, שעוסק במעבר מתורת הקבלה לחסידות הוא ספרו של יורם יעקבסון, **מקבלת האר"י עד לחסידות, תל-אביב תשמ"ד**.

סקירה כללית על התפיסות הדתיות של החסידות שנגישה גם לאלה שאין להם רקע בנושא מצויה בספרו של יורם יעקבסון, **תורתה של החסידות (האוניברסיטה המשודרת)**, תל-אביב תשמ"ו.

משמאל: תפילה, מאת הצייר מרסל שטרית. התמונה נתקבלה באדיבות הצייר

3. תפילה

מבוא

ביהדות יש סוגים רבים ושונים של תפילות. חלקן מיועדות לאמירה יומיומית, ובשעת שגרה, וחלקן מיועדות לזמנים מיוחדים (כגון חגים) או אירועים מיוחדים (כגון שמחות או ימי אבל). רובן של התפילות השונות מרוכזות בסידור התפילה, או במחזור.

קריאת שמע [שמע ישראל]

לפי חז"ל יש מצווה לקרוא פעמיים ביום, בבוקר ובערב, 'קריאת שמע': כמה פרשיות מהתורה (דברים ו, ד-ט; דברים יא, יג-כא; במדבר טו, לז-מא). שעל ידי אמירתן מצהירים על יסודות חשובים בתחומי האמונה באלוהים והברית איתו. קריאת שמע איננה תפילה במובן הקלאסי, שהרי אין בה פנייה לאלוהים, אלא הצהרת אמונה של מי שקורא אותה. בתקופת חז"ל, כאשר נקבעו תפילות הקבע, צירפו את אמירת קריאת שמע לשתיים מתפילות אלו, שחרית וערבית, הנאמרות בבוקר ובערב.

קריאת שמע נקראת על שם הפסוק הפותח את הפרשה הראשונה: **'שְׁמַע יִשְׂרָאֵל ה' אֱלֹהֵינוּ ה' אֶחָד'** (דברים ו, ד). (ה' - קיצור של 'השם', מילה שנכתבת כמייצגת את שמו של אלוהים המפורש בתורה, ושבגלל מעמדו הקדוש נמנעים על פי המסורת בדרך כלל מכתיבתו כפי שהוא, מלבד בספרי תנ"ך ובסוגים מסוימים של סידורים, בעיקר של עדות המזרח). באמירת פסוק זה יש הכרזה על קבלת אלוהותו של אלוהי ישראל ועל כך שהוא אחד ויחיד (בשונה מדתות אחרות שמאמינות בריבוי אֱלִים). המשך הפרשה הראשונה עוסק באהבת האל, לימוד התורה ומסירתה לדורות הבאים. הפרשה השנייה, שפותחת במילים 'וְהָיָה אִם שָׁמַע תִּשְׁמְעוּ', עוסקת בעיקר במחויבות למצוות של אלוהים, והפרשה השלישית עוסקת במצוות הציצית, ובזיכרון יציאת מצרים.

במהלך הדורות קיבל הפסוק הראשון של הפרשה הראשונה, 'שמע ישראל', משמעות מיוחדת של הצהרת אמונה ונאמנות לאלוהים בשעות מצוקה וסכנה, ואף בשעה שמותו של אדם מתקרב, ויש מסורות רבות על יהודים שהצהירו על נאמנותם לאל באמצעות אמירת פסוק זה בשעת הריגתם על ידי בני עמים אחרים בשל יהדותם ('מוות על קידוש השם').

ברכה

ביהדות מקובל שעל פעולות מסוגים שונים - הן פעולות דתיות (כגון מצוות שמקיימים) והן פעולות שכביכול נטולות ממד דתי (כגון הנאה מאוכל או ראייה של תופעת טבע יוצאת דופן) אומרים דברי שבח והודיה קצרים לאלוהים. אמירות כאלו מכונות 'ברכות'. בדרך כלל הברכות נפתחות בלשון: 'ברוך אתה ה' אלוהינו מלך העולם' (כלומר פונים לאלוהים, שהוא גם מלך העולם). אחרי פתיחה זו מופיעה התייחסות לפעולה המסוימת שעליה נאמרת הברכה (כגון האוכל שעומדים לאכול או המצווה שעומדים לקיים). ברכות רבות כאלו נכללו במסגרת התפילות (ראו להלן תפילת העמידה).

תפילה ותפילות הקבע

המושג תפילה פירושו, בדרך כלל, פנייה לאלוהים בדיבור, לצורך בקשה ממנו, וכן דברי הודאה ושבח המופנים כלפיו. עד המאה הראשונה לספירה תפילה היתה פעולת רשות, שהבחירה אם, כיצד ומתי לבצעה היתה מתקבלת, בדרך כלל, על ידי כל אדם, על פי תחושותיו האישיות. לא היתה חובה להתפלל, לא היו זמנים קבועים או נוסחים קבועים לתפילה, מלבד כמה טקסים בודדים קבועים שהתבצעו בדרך כלל בבית המקדש. במאה הראשונה והשנייה

לספירה, לאחר חורבן בית המקדש השני (70 לספירה), קבעו החכמים חובה יומיומית להתפלל - **תפילות הקבע**. חלק מרכזי מהמניע לקביעת תפילת החובה היומיומית היה, ככל הנראה, יצירת תחליף לעבודת הקרבנות היומיומית שהתבצעה במקדש על ידי הכוהנים שפעלו כנציגי כל העם. לאחר חורבן בית המקדש אופן הפולחן הזה פסק מלהתקיים. החלל שנוצר מולא על ידי תפילת קבע יומיומית שחלה על הציבור כולו.

שלוש תפילות ביום

חובת תפילת הקבע כוללת חובה להתפלל שלוש פעמים ביום: ערבית (בלילה), שחרית (בבוקר) ומנחה (בצהריים). בפשטות, וכפי שמופיע בחלק ממקורות חז"ל (למשל בתלמוד ירושלמי, פרק ד הלכה א), שלוש התפילות הללו נקבעו כנגד שלושת זמני היום - לילה, בוקר וצהריים. ישנה גם דעה במקורות חז"ל, שתפילות שחרית ומנחה הן כנגד שני הקרבנות היומיומיים שהובאו במקדש בשם כל העם פעמיים ביום מדי יום ביומו, בבוקר ובין הערביים (=שעות הצהריים) - 'קרבנות התמיד'. בתפילה היומיומית ביהדות יש מרכיבים שונים. במרכז כל תפילה עומדת תפילת העמידה (תפילת שמונה עשרה). מלבד זאת, בשתיים מהתפילות (בבוקר ובערב) נאמרת גם קריאת שמע.

תפילת העמידה

החלק המרכזי והעיקרי בכל אחת מהתפילות היומיומיות, בכל ימי השנה, הוא **תפילת העמידה**. זוהי תפילה שבה המתפלל פונה באופן ישיר לאלוהים ומביא לפניו תכנים שונים - דברי שבח, דברי תודה, ובקשות. תפילה זו נאמרת בעמידה (ומכאן שמה)

ובלחש על ידי כל מתפלל.

תפילת העמידה שנאמרת בימי החול הכילה במקורה שמונה-עשרה ברכות, ומשם היא קיבלה את שמה הנוסף והמוכר - **תפילת שמונה עשרה**. במהלך הדורות נוספה לה ברכה, וכיום יש בה תשע עשרה ברכות שמחולקות לשלושה חלקים, לפי הפירוט הבא:

1. שלוש הברכות הראשונות - דברי שבח לאלוהים מסוגים שונים.
2. 13 הברכות האמצעיות - בקשות עבור צרכים ארציים ודתיים, פרטיים ולאומיים של עם ישראל, כגון בקשה לחכמה ודעת; בקשת סליחה על החטאים; בקשת רפואה לחולים, בקשה לגשמים ולהצלחת התבואה בשדות וכדו'.
3. שלוש הברכות האחרונות - שבהן מבקשים את חזרתם של המקדש ושל עבודת הקרבנות בו, ומבקשים ברכת שלום על עם ישראל.

תפילה בציבור / תפילה במניין

חז"ל קבעו שבנוסף לחובה האישית הבסיסית להתפלל, ישנה איכות נוספת לתפילה הנאמרת בציבור - בחבורה גדולה יותר של אנשים שמתפללים יחד. תפילה בציבור מוגדרת כתפילה

שמשתתפים בה לפחות עשרה גברים (בני 13 ומעלה). קבוצה כזו מכונה מִנְיָן. חז"ל קובעים שעל מניין של אנשים ישנה 'השראת שכינה' - כלומר, סוג מסוים של קדושה שמונחת בעולם בעקבות הצירוף של עשרה שמתפללים, וכן שתפילה ציבורית עשויה להתקבל יותר מאשר תפילת יחיד, בזכות ריבוי המתפללים המשתתפים בה. אכן, במשך מאות שנים לפחות מתקיימת בבתי כנסת ברחבי העולם היהודי תפילות בציבור שלוש פעמים ביום.

כשמתקיימת תפילה בציבור אחד המתפללים מוביל את התפילה, והוא מכונה שליח ציבור או חזן. בתפילה בציבור תפילת העמידה נאמרת פעמיים - פעם בשקט ('לחש') על ידי כל המתפללים, ופעם בקול רם על ידי שליח הציבור, ויתר המתפללים עונים 'אמן' על הברכות שבתפילה ומביעים בכך את הסכמתם לדברי התפילה. מנהג זה הוא שריד לתקופות קדומות, שבהן רבים מהמתפללים לא ידעו את התפילה בעל פה ולא היו ברשותם סידורים כתובים או לא יכלו לנכוח בבית הכנסת, ותפילת שליח הציבור ייצגה אותם. מניין של אנשים דרוש גם כדי לומר קדיש.

תפילת הדרך

בנוסף לתפילות הקבועות היומיומיות נתחברו תפילות שמיועדות לזמנים מיוחדים וספציפיים, אחת הבולטות שבהן היא תפילת הדרך, שנאמרת כשאדם יוצא לדרך ארוכה שיש בה סכנות שונות (כגון אויבים, שודדים, וכיום גם תאונות דרכים; הגדרות מדויקות לדרך שבה חייבים ההולכים/הנוסעים לומר את תפילת הדרך מופיעות בספרות ההלכה). בתפילה זו המתפלל מבקש שאלוהים יסייע לו להגיע ליעדו בשלום, מבלי להיפגע מאחת הסכנות שאורכות להולכים בדרך.

בית הכנסת

בית הכנסת הוא מבנה שבו מתכנסים יהודים (ומכאן שמו) לצורך פעילות דתית. לפני חורבן בית המקדש השני היו קיימים בתי כנסת שבהם התכנסו בעיקר לצורך קריאת התורה ולימודה. לאחר החורבן, כשתוקנו תפילות הקבע, החל בית הכנסת לשמש גם כמקום לתפילה הציבורית, והתפילה אף תפסה בו את המקום המרכזי.

בית כנסת בעיר העתיקה

המבנים והסגנונות של בתי הכנסת במשך הדורות, וכמובן גם בתקופתנו, מגוונים מאוד. עם זאת, יש כמה אלמנטים בסיסיים שמשותפים לרוב בתי הכנסת, לפחות אלה שבנויים על פי המודל המסורתי. בקידמת בית הכנסת עומד ארון הקודש (המכונה בפי עדות המזרח גם 'היכל'), ובמרכזו עומדת ה'בימה' - מעין שולחן מוגבה שעליו מונח ספר התורה בזמן שקוראים ממנו (קריאת התורה). בתי הכנסת המסורתיים מחולקים לשני אזורים - עזרת גברים ועזרת נשים, שמופרדים על ידי מחיצה, ולפעמים נמצאים במפלסים שונים, כך שבעת התפילה נשמרת ההפרדה בין גברים לנשים. במקומות רבים בית הכנסת בנוי באופן שהחזית פונה כלפי הכיוון של ירושלים, שבה שכן בית המקדש. במהלך הדורות מילאו בתי הכנסת שלל תפקידים נוספים מלבד התפילות - כמקומות התכנסות ללימוד תורה, לכינוסים קהילתיים שונים ודיונים קהילתיים, שמחות משפחתיות וקהילתיות וטקסי אבל.

נוסחי תפילה שונים

הנוסח הבסיסי של התפילה חובר על ידי חז"ל בתקופת התנאים, אך במהלך הדורות הוא עבר שינויים מסוגים שונים וכן נוספו לו קטעים שונים. בגלל הפיזור של היהודים בארצות שונות, התפתחו נוסחי תפילה שונים. השוני מתבטא הן בתוכן ובמילים, והן במנגינות שבהן נאמרות התפילות. עם זאת, המבנה והתכנים הבסיסיים של התפילות השונות נותרו דומים.

כיום מתפללים בבתי כנסת שונים בנוסחים שונים, על פי המוצא של המתפללים או אבותיהם טרם עלייתם לארץ. יש נוסחים רבים, והשכיחים שבהם הם: נוסח אשכנז (שמאפיין חלק גדול מהאשכנזים); נוסח ספרד (שמאפיין בעיקר אשכנזים ממוצא פולני, שאבותיהם באירופה היו חסידים); נוסח עדות המזרח (שמאפיין את יוצאי ארצות המזרח, אם כי בין יוצאי ארצות שונות יש לפעמים הבדלים בתוך נוסח עדות המזרח); נוסח תימני.

סידור

סידור הוא ספר שמכנס בתוכו תפילות שמקובלות בעם ישראל. בסידורים רבים מופיעות הן התפילות לימי החול, והן תפילות השבת והחגים. ברם, התפילות של חלק מהחגים, ששונות מאד מתפילות היוםיום, בייחוד תפילות הימים הנוראים, מופיעות בספרים נפרדים, המכונים כיום 'מחזורים' - מחזור לראש השנה, מחזור ליום הכיפורים.

הסידורים הראשונים מוכרים לנו מימי הביניים (החל מהמאה התשיעית לספירה), וככל שחלפו השנים נערכו סידורים נוספים, שנבדלו בין היתר בנוסח התפילה שבהם, שביטא את המנהג של המקום שבו הם נכתבו. בסידורים המצויים נמצאות תפילות שנוצרו בזמנים ובמקומות שונים, בנוסף לתפילות שחיברו חז"ל. הסידור נחשב לאחד מהספרים הבסיסיים בעולם היהודי, בגלל המרכזיות של התפילה בעולמם של יהודים בעולם היהודי בכלל.

קריאת התורה

קריאת התורה היא קריאה בציבור מספר תורה של 'פרשה' מהתורה: אוסף של משפטים ('פסוקים') - לפחות תשעה או עשרה, ולעיתים עשרות פסוקים ואף יותר. קריאת התורה בציבור היא טקס קדום, שנהג כבר בימי בית המקדש השני, כבר לפני שנוסדו התפילות הציבוריות. המטרה של הקריאה בתורה היא שמירת קשר רציף עם תוכני התורה גם אצל אנשים שאינם מקדישים זמן נוסף ללימוד התורה בחיי היוםיום שלהם.

קריאת התורה מתקיימת בזמנים שונים. בשבת קוראים קטע ארוך יחסית, שמכונה 'פרשת השבוע' או 'הפרשה'. המנהג המקורי בארץ ישראל היה לקרוא יחידות קצרות יחסית בשבת, כך שבמהלך שבע שנים סיימו שני מחזורים של קריאה של כל התורה, אולם המנהג שהתפתח בבבל, ומאוחר יותר התפשט בכל קהילות ישראל ונוהג כיום בכולן, הוא לסיים מחזור שלם של קריאת כל התורה בשנה אחת, עד חג הסוכות של השנה שבאה אחריה.

קריאת התורה נערכת רק בציבור. הקריאה נעשית מתוך ספר תורה כשר - שעשוי כולו מקלף והתורה נכתבה עליו באופן ידני בדיו מיוחד על ידי סופר. כיוון שהטקסט בתורה כתוב ללא ניקוד וללא פיסוק, התפתח המנהג שאדם מסוים, שהתכונן מראש, קורא בקול רם מהתורה, בעוד שאנשים אחרים מהציבור 'עולים' לתורה, מברכים ברכה שמכונה 'ברכת התורה', ועוקבים אחרי הקריאה. הפרשה שנקראת בכל שבת מחולקת לשבעה חלקים, ובכל חלק אדם אחר 'עולה לתורה'. בתפילת המנחה בשבת, ובתפילות שחרית שביום שני וביום חמישי קוראים קטע קצר יותר מהתורה - תחילת ה'פרשה' של השבת הבאה (כעשרה פסוקים בממוצע).

בחגים ובתעניות ציבור קריאה בתורה היא של פרשה בתורה שקשורה לתוכני החג.

לקריאה נוספת:

התפילה והתפתחותה במהלך הדורות נידונו במקומות שונים, מנקודות מבט שונות, מסורתיות ומחקריות. סקירות כלליות שימושיות וקריאות העוסקות בהיבטים מגוונים של התפילה, בעיקר מנקודת מבט מסורתית, מצויות אצל דב הרמן, מעגל חיי היום-יום: בבית היהודי, ראש העין תשס"ו, עמ' 131-71, והרב ישראל מאיר לאו, יהדות הלכה למעשה: דברים שבעל פה (בעריכת ש' מייזליש), רמת-גן תשל"ח, עמ' 23, 46-54. פרשנות וביאור קריאים לחלקיה השונים של התפילה וסקירה של מנהגי קריאת התורה ובית הכנסת, מנקודת מבט מסורתית, אפשר למצוא בספרו של הרב עדן שטיינזלץ, הסידור והתפילה, 2 כרכים, תל-אביב, תשנ"ד. בכרך השני של ספר זה מצויים גם מילון מושגים שימושי וביבליוגרפיה מפורטת לסידור התפילה מנקודות מבט שונות.

מחקר מקיף ועדכני על קריאת התורה ומנהגיה השונים מצוי בספרו של חיים טלבי, וזאת התורה: מנהגי קריאת התורה בעדות ישראל, ירושלים תשע"ז.

מבוא כללי, נגיש וקריא לתפילה והתפתחותה במהלך הדורות, שמבוסס על המחקר, אפשר למצוא בספרו של חננאל מאק, מבוא לתפילות ישראל (האוניברסיטה המשודרת), תל-אביב תשס"ב.

המעוניינים בהיבטים הגותיים-פילוסופיים של התפילה עשויים למצוא עניין

במסה של אברהם יהושע השל, על מהות התפילה (התפילה במחשבת חז"ל: לקט מקורות / ערך ליקט והקדים מבוא יוסף היינמן), ירושלים תשל"ד, ובספרו של אליעזר שביד, סידור התפילה: פילוסופיה, שירה ומסורת, תל-אביב תשס"ט, בייחוד עמ' 140-245.

מאת דני - צילום עצמי, GFDL, <https://commons.wikimedia.org/w/index.php?curid=10172134>

בית הכנסת בפירנזה

4. חיי היומיום

סעודה

האכילה היא אחת מהפעולות היומיומיות הבסיסיות של האדם. מעצם טיבה זוהי פעולה חומרית לחלוטין, שלכאורה נטולת כל ממד רוחני או דתי. אולם, על פי השקפת היהדות גם פעולות חומריות ראויות להתייחסות דתית. היהדות הטילה אפוא על האכילה מערכת של כללים, איסורים ומחויבויות. למשל, לא כל דבר בעולם מותר לאכילה, ויש פעולות דתיות שנעשות לפני האכילה ולאחריה כדי להכיר בכך שמקור האוכל שלנו הוא האל ולהודות לו.

נטילת ידיים

חז"ל קבעו שלפני אכילת מוצרי לחם צריך 'נטילת ידיים' – רחצה של הידיים על ידי שפיכת מים עליהן מכלי ('נְטִילָה'). החובה של נטילת ידיים התפתחה משתי סיבות עיקריות: א. הקפדה כללית על נקיות בזמן האכילה, מטעמי בריאות. ב. נטילת הידיים היא סוג של טקס דתי, שגורם לידיים להיות 'טהורות' – נקיות מ'טומאה' (סוג של 'חוסר ניקיון' דתי שנוצר על ידי מגע עם דברים המוגדרים מבחינה דתית כ'טמאים', ללא קשר לכללן פיזי).

ברכות הנהנין

חז"ל קבעו שלפני שאוכלים או שותים יש לומר ברכה. הברכות שמברכים לפני האכילה נקראות ברכות הנהנין. הברכה מביעה הכרה בכך שאלוהים הוא שנתן לאדם את המאכל, ולמעשה מביעה תודה על כך (למשל, לפני שאוכלים פרי מברכים: 'ברוך אתה ה', אלוהינו מלך העולם, בורא פרי העץ').

ברכה אחרונה וברכת המזון

כשם שלפי ההלכה יש לברך לפני האכילה, כך גם אחרי האכילה, והברכה שמברכים אז נקראת 'ברכה אחרונה'. חובה זו נובעת מציווי של התורה, שקובעת חובה לברך את אלוהים ולהודות לו על האוכל לאחר האכילה: 'ואכלת ושבעת, וברכת את ה' אלוהיך על הארץ הטובה אשר נתן לך' (דברים ח, י). חז"ל פירשו שהחובה שמופיעה בתורה מתייחסת רק ללחם, שנחשב המזון הבסיסי ביותר, והברכה שמברכים אחרי אכילת לחם, או ארוחה שכוללת לחם ומאכלים אחרים, נקראת 'ברכת המזון'. חז"ל הוסיפו חובה לברך לאחר אכילת מוצרי אוכל אחרים, אם הם לא נאכלו בארוחה שנאכל בה לחם, והברכה שמברכים אחרי סוגי אוכל כאלה מכונה 'ברכה אחרונה'.

כשרות

תפריטו של אדם - המאכלים השונים שהוא אוכל - הוא חלק בסיסי ומרכזי מהקיום שלו ומחוייית היומיום. התורה, כאמור מתייחסת גם לעניין הזה, ובכך נותנת התייחסות דתית גם לתחום זה בחיי האדם. ואכן, על פי חוקי התורה, לא כל מאכל שקיים מותר לאכילה. אוכל שמותר באכילה על פי ההלכה מכונה אוכל כשר.

בשל ריבוי הפרטים שיש בהלכות הכשרות ומורכבותם, אנשים שמקפידים על כשרות שקונים אוכל שלא הכינו בעצמם או שאוכלים במסעדות, מצפים שהאוכל או מקום בישולו יישא אישור שהוא כשר. אישורים כאלה ניתנים על ידי גורמים הבקאים בהלכות כשרות, כגון נציגי הרבנות המקומית או הרבנות הראשית. אישורים כאלה, הנקראים 'הַכְּשָׁרִים', חשובים אפוא מאוד בעיני צרכני אוכל שמקפידים על כשרות.

כפי שצוין לעיל, דיני הכשרות מורכבים, ולכן נציין להלן רק כמה מן המושגים המרכזיים בעניין הזה.

ענייני כשרות הנוגעים לעולם החי:

1. בשר בחלב

אסור לאכול בשר עוף או בשר בהמה שבושל, נצלה וכו' יחד עם חלב או מוצריו, וכן אסור לאכול בשר וחלב יחד, אף אם הם לא בושלו יחד. כמו כן, אסור להשתמש באותם כלים לבישול או לאכילת בשר וחלב. איסור זה מכונה 'איסור בשר בחלב'. איסור 'בשר בחלב' אינו מתייחס לדגים, אף שיש עֲדוֹת שנוהגות לא לערב דגים בחלב.

2. האיסור לאכול חלק מבעלי החיים

התורה אוסרת אכילת מינים מסוימים של בעלי חיים, כגון חזיר וארנבת, עופות כגון נשר וחסידה, ועוד. כמו כן, נאסרו לאכילה סוגים רבים של חרקים וזוחלים (ראו ויקרא יא; דברים יד, ג-כא). התורה איננה מסבירה מדוע מינים מסוימים מותרים ומינים אחרים אסורים.

3. שחיטה

רק חיה (בהמה ועוף, למעט דגים) שהומתה על ידי חיתוך צווארה בסכין מיוחדת על פי כללים מסוימים מותרת באכילה. פעולה זו מכונה שחיטה. חיה שמתה או הומתה באופן אחר אסורה באכילה. חלק מכללי השחיטה מכוונים ליצירת תהליך המתה מהיר ומיידי, באופן שכרוך בסבל מינימלי יחסית של החיה הנשחטת.

ענייני כשרות הנוגעים לתחום הצומח:

בשונה מבעלי חיים, כל מיני הצומח מותרים באכילה. אף על פי כן, ישנם מספר כללים הנוגעים לכשרותם של צמחים, פירות וירקות, ואלה המושגים העיקריים הנוגעים לתחום זה:

1. תרומות ומעשרות

התורה קובעת שאדם צריך להפריש מיבולו חלקים מסוימים עבור אוכלוסיות שאין להן 'בול משלהן' - כוהנים, לווים ועניים (ראו למשל במדבר יח, ח-לב; דברים יד, כב-כח). חלקים אלה מכונים תרומות ומעשרות. הרקע להלכה זו הוא, שבתקופות קדומות רוב האוכלוסייה עסקה בחקלאות, ולרוב האנשים היתה 'נחלה' בארץ - קרקע שאותה יכלו לעבד ולגדל בה תוצרת חקלאית. ברם, בני שבט לוי המקראי יועדו לשרת את אלוהים במקדש, ולכן לא קיבלו באופן פורמלי נחלה בארץ (במדבר יח, כד). כל אדם בעל תוצרת חקלאית נדרש, אפוא, להפריש מיבולו תרומות ומעשרות.

כיום, הכלכלה ואופני הפרנסה והקיום השתנו מאוד בעולם המתועש והמודרני. רוב האנשים אינם מגדלים את האוכל אלא קונים אותו. ברם, חובת הפרשת התרומות והמעשרות לא בוטלה, והיא מבטאת כיום את ההכרה בכך שכל האוכל ניתן לאדם כמתנה מאלוהים. לכן, אדם שמגדל תוצרת חקלאית בארץ ישראל, או קונה תוצרת שגדלה בארץ ישראל שלא הופרשו ממנה תרומות ומעשרות, חייב להפרישם. ברם, התרומות והמעשרות אינם ניתנים כיום לכוהנים ולוויים, אלא משליכים אותם בצורה מכובדת לפח, משום שהכוהנים והלוויים כיום אינם עובדים במקדש אלא מתפרנסים מעבודה כמו יתר האוכלוסייה. יכול שלא הפרישו ממנו תרומות ומעשרות מכונה טָבֵל, והוא אסור באכילה.

2. הפרשת חלה

התורה קבעה שמכל מוצרי הבצק צריך, בזמן הלישה, להפריש חתיכת בצק ולתת אותה לכוהן (במדבר טו, יז-כ). פעולה זו נקראת הפרשת חלה, והבצק שמפרישים נקרא 'חלה'. כיום, בדומה לתרומות ומעשרות, הבצק המופרש אינו ניתן לכוהן, אלא שורפים אותו או משליכים באופן מכובד לפח.

3. ערלה

עצי פרי בשלוש השנים הראשונות, פירותיהם מכונים 'ערלה' ואסורים באכילה (ויקרא יט, כג). גם הלכה זו מבטאת, בין השאר, את ההכרה בכך שהבעלים האמיתיים על הרכוש והקרקע הוא אלוהים ולא האדם, שקיבל אותם ממנו במתנה. האדם מוותר על חלק מהיבול בזמן תחילת גידולו (בשלוש השנים הראשונות) כדי לבטא זאת.

4. ניקיון מחרקים

ירקות-עלים צריכים להיות נקיים מחרקים משום שאכילת חרקים אסורה. לכן ירקות כאלה מנוקים ונבדקים לפני שהם נאכלים. כיום יש חברות שמגדלות את העלים באופן שמונע הצטברות של חרקים בזמן הגידול, והדבר מצוין על האריזה שבה הם משווקים.

שמיטה

התורה מצווה שבזמן שבני ישראל חיים בארץ ישראל ומצמיחים יבול מאדמתה, בכל מחזור של שבע שנים השנה השביעית תהיה 'שנת שבתון' לארץ - שנה שבה לא מעבדים את האדמה (ויקרא כה, א-ז). בשנה זו בני ישראל מצווים 'לשמוט' את הארץ - להרפות ממנה ולא לעבוד בה - לכן היא מכונה שנת שמיטה. יבול שצומח בשנה זו נחשב כיבול הפקר, שכל אחד רשאי לאכול ממנו בלי רשות מיוחדת, כמו בעל הקרקע. אמנם בהמשך (ויקרא כה כ-כא) התורה מספקת מענה לחשש הטבעי של מחסור באוכל בעקבות שנה של אי-עבודה בקרקע: אלוהים מתחייב לתת שפע ביבול השנה השישית באופן שיוכל להספיק עד שהתבואה של השנה השמינית (שהיא השנה הראשונה של מחזור שבע השנים הבאות) תהיה ראויה לאכילה.

מצוות השמיטה מקפלת בתוכה כמה משמעויות.

כך למשל השמיטה היא בעלת משמעות חברתית - שנה כזו מאפשרת שוויון בחלוקת המשאבים בין כל חלקי החברה, גם עניים, או כאלה שאין להם קרקעות משלהם (שמות כג, יא).

הרעיון של השמיטה הוא גם המקור של רעיון 'שנת השבתון' המודרנית, שמקובלת במקומות עבודה שונים. בשמיטה ניתנת, למעשה, 'שנת שבתון' לחקלאים ולקרקע.

שמיטה בזמן הזה

בתקופה המודרנית התעוררה בעיה ביחס לקיום מצוות השמיטה, משום שבעולם מתועש, כשרוב היבול מיועד לשיווק ולא לצריכה אישית, וכשיש הסכמי מסחר בינלאומיים ותחרות גדולה, קשה מאוד להשבית את עבודת החקלאות לשנה שלמה פעם בשבע שנים. פוסקי ההלכה פיתחו כמה גישות שונות לפתרון הבעיה.

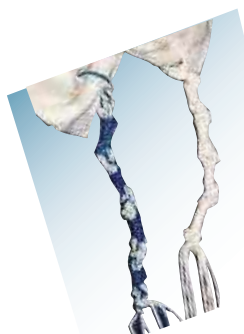
פתרון אחד נקרא הֶתֶר מְכִירָה. פתרון זה מבוסס על מכירה זמנית של הקרקעות לאנשים שאינם יהודים, משום שחובת השמיטה חלה רק על קרקעות של יהודים. המשתמשים בפתרון זה יכולים, אפוא, לעבד את הקרקעות בשנת השמיטה כרגיל. אכן, פתרון זה עוקף את מצוות השמיטה והוא עשוי להיראות כסוג של פיקציה. ברם, בגלל הקושי הגדול בקיום השמיטה בעולם מודרני, כאמור לעיל, הוא מיושם על ידי הרבנות הראשית, וגם קיבוצים ומושבים דתיים רבים משתמשים בו.

בשנים האחרונות יש חקלאים דתיים שבחרים לא להשתמש בהיתר המכירה, אלא לשמור את דיני השמיטה בקרקעותיהם, תוך מוכנות לספוג הפסדים כלכליים מסוימים כדי שלא תתבטל מצוות השמיטה, שהם רואים בקיומה ערך דתי. בחלק מהמקומות האלה מקימים קרן שמיועדת לתמוך בחקלאים, שמבוססת על הפרשים מן הרווחים מן השנים שלפני השמיטה. קרן זו פועלת במידה רבה כמו הפרשות שמפרישים עובדים במקצועות שונים לקרן שתומכת בשבתון.

פתרון אחר להשגת יבול לצריכה בשנת השמיטה, שנפוץ בעיקר בציבור החרדי שאינו מקבל, על פי רוב, את היתר המכירה, הוא ייבוא יבול מחוץ לארץ (המכונה 'יבול נכרי') בשנת השמיטה, משום שהשמיטה חלה רק על קרקעות בארץ ישראל. פתרון זה פותר את בעיית הצרכן, אך לא את הבעיה של החקלאים ושוקי הייצוא הישראליים, ולכן הוא בעייתי מאוד בהיבט מדיני-כלכלי רחב.

ציצית וטלית

התורה מצווה לקשור על ה'כנפיים' (הפינות) של הבגדים חוטים שמכונים ציצית. הציווי מתייחס לבגדים מהסוג שלבשו בעולם העתיק (כמו למשל ה'טוגה' הרומאית), שדמו לגלימה פשוטה עם ארבע פינות (=ארבע כנפות). מטרת הציצית, כמפורש בתורה (במדבר טו לט-מ) היא להזכיר ליהודי שרואה אותה על בגדו את מחויבותו לאלוהים ולמצוותיו. לאחר שאנשים הפסיקו ללבוש גלימות מסוג זה ועברו לבגדים שאין בהם פינות, יוצרו בגדים מיוחדים בעלי ארבע כנפות שבהם מטילים ציצית, שיהודים לובשים בנוסף לבגדיהם הרגילים. נפוצים שני סוגי בגדים כאלה: 'טלית קטן', מעין גופיה עם ציצית שנלבשת, בדרך כלל, מתחת לחולצה, ו'טלית' רגילה, שהיא סוג של גלימה שמקובל ללבוש בזמן התפילה (בעיקר תפילת שחרית), וכן בשעת קיום טקסים דתיים מסוימים (כגון חתן בחופה או בזמן ברית מילה).

מתפללים עם טלית ותפילין

תפילין

התורה מצווה בכמה מקומות (כגון: שמות יג, ט; דברים ו, ח) לקשור את דבריה על היד ובין העיניים. חז"ל

תפילין
(מימין תפילין של ראש ומשמאל תפילין של יד)

פירשו שהכוונה היא לקשור על הראש, מעל האיזור שבין העיניים, ועל השריר של הזרוע, קופסת עור שמכילה פיסות קלף (המכונה 'בית'), שעליהן כתובות בדיו ארבע פרשיות קצרות מהתורה שבהן מוזכרת מצווה זו (ראו תמונה). הם כינו את המצווה מצוות תפילין. על פי ההלכה המצווה מחייבת רק גברים. מצוות התפילין היא מצווה יומיומית, מלבד שבתות וחגים. במקור - גברים יהודים הלכו במשך כל שעות היום בתפילין, ובכך חוו נוכחות מתמדת של דברי התורה על גופם. ברם, בהמשך הצטמצמה הנחת התפילין אצל רוב שומרי המצוות לשעת תפילת הבוקר ('תפילת שחרית') בלבד. זאת, משום שרוב מקיימי המצווה חשו שאין הם יכולים לשמור במהלך היום על רמת הניקיון של הגוף או של התודעה שמתחייבת מהקדושה של התפילין, שמכילים בתוכם את פסוקי התורה.

כיפה - כיסוי הראש לגברים

במקורות חז"ל לא מצוי חיוב לגברים ללכת בכיסוי ראש במשך כל שעות היום, אלא כמנהג טוב, שמביע יראת שמים. בדורות מאוחרים יותר מוצאים במקורות ההלכתיים בעיקר את החיוב ללבוש כיפה בעת תפילה או ברכה, אך החל מהמאה ה-16 מופיעות גם פסיקות שמחייבות הליכה בכיסוי ראש בכל שעות היום. כיום מקובל שגברים שומרי מצוות חובשים כיפה לראשם במשך כל היום, בין השאר כביטוי להשתייכותם לציבור שומרי המצוות. מקורות הלכתיים מודרניים שונים מציינים נוהג זה כחובה. אנשים שאינם שומרי מצוות או שאינם יהודים נוהגים לחבוש כיפה בזמן טקסים דתיים או בבית הכנסת, כהבעת כבוד לטקס או למקום.

מזוזה

התורה מצווה לכתוב את דבריה על מזוזות הפתח לבית (המילה 'מזוזה' במקור היא החלק העומד של מסגרת הפתח, שמכונה כיום משקוף). חז"ל פירשו את

המצווה כקביעת יריעת קלף, שכתובות עליה שתי פרשיות (=פיסקאות מהתורה) שעוסקות באמונה באלוהים וקבלת מצוותיו, על פתחי הבית. יריעת הקלף מגולגלת ומוכנסת בתוך מעין קופסה מלבנית קטנה. ה'בית' עם יריעת הקלף בתוכו מוגדר כמזוזה. על פי ההלכה יש לחבר מזוזה כזו על החלק העומד של המשקוף בפתחים לכל בית, וכן בפתח לכל חדר בבית, אך לא בחדרי שירותים וחדרי אחסון מסוימים. את המזוזה מחברים למשקוף בצד הימני של הכניסה אל החדר. חיבור המזוזה נקרא 'קביעת מזוזה'. כאשר בונים בית חדש או חדר חדש יש נוהגים לעשות טקס חגיגי של קביעת המזוזה.

המשמעות הרעיונית של מציאותה של המזוזה בכל פתח בבית יהודי היא הנכחה של האמונה באלוהים והמחויבות לה מצד יושבי הבית. במשך השנים המזוזה קיבלה גם משמעות לאומית של זהות יהודית, לאו דווקא דתית, היא משמשת כהכרזה על השתייכותם של הגרים בבית לעם היהודי.

מזוזה

לקריאה נוספת:

הלכות הכשרות והלכות השמיטה נידונו במקומות שונים מנקודות מבט מסורתיות ומחקריות.

סקירות כלליות שימושיות וקריאות העוסקות בהיבטים מגוונים של כשרות, בעיקר מנקודת מבט מסורתית, מצויות אצל דב הרמן, מעגל חיי היום-יום: בבית היהודי, ראש העין תשס"ו, עמ' 259-323, והרב ישראל מאיר לאו, יהדות הלכה למעשה: דברים שבעל פה (בעריכת ש' מייזליש), רמת-גן תשל"ח, עמ' 69-78, 104-85. סקירה מפורטת ועדכנית של הלכות הכשרות מצויה בספרם של הרבנים שמואל אריאל ואלישיב קנוהל, ואכלת ושבעת: מדריך להלכות כשרות, כפר עציון תשע"ה.

ביאור בהיר ומפורט להלכות השמיטה ומקורותיהם שמלווה בתרשימים מצוי בספרו של הרב יוסף צבי רימון, מקורות השמיטה: מקורות מונחים ללימוד הלכות שמיטה; מקורות מונחים, תמונות מבארות ותרשימים מסכמים, אלון שבות תשע"ד.

סקירות כלליות שימושיות וקריאות העוסקות בהיבטים מגוונים של הציצית, התפילין והמזוזה, בעיקר מנקודת מבט מסורתית, מצויות אצל דב הרמן, מעגל חיי היום-יום: בבית היהודי, ראש העין תשס"ו, עמ' 48-69, והרב ישראל מאיר לאו, יהדות הלכה למעשה: דברים שבעל פה (בעריכת ש' מייזליש), רמת-גן תשל"ח, עמ' 18, 25-35. מבט הגותי על מצוות הציצית מצוי במאמרו של משה ארנד, 'פרשת ציצית - פרשה שכולה חינוך', בתוך: פרקי חנוך והוראה: אסופת מאמרים של פרופסור משה ארנד, ירושלים תשס"א, עמ' 80-88.

5. הלוח העברי

מבוא

הלוח העברי הוא מרכיב יסודי בעיצוב התרבות של העם היהודי. לצד ימי חול רגילים, יש בו ימים מיוחדים מסוגים שונים - ימים של חג ושמחה, לצד ימי זיכרון ואבל; זמנים שמוקדשים למנוחה או לסעודות משפחתיות לצד זמני צום, תענית ותפילה. הוא משקף הן את הטבע באופן כללי - עונות השנה והחקלאות בארץ ישראל, והן את ההיסטוריה היהודית לדורותיה. הוא משמר את העבר הרחוק בתולדות העם היהודי, אבל גם מוסיף להתפתח באופן שמשקף את המאורעות המשמעותיים שעובר העם היהודי בעבר הקרוב ובהווה. הוא משמש אפוא כחלון הצצה חשוב לתרבותו של העם היהודי ותולדותיו בארץ ובגולה.

השנה

בלוח העברי, השנה מונה שנים-עשר (ולפעמים שלושה-עשר - ראו להלן) חודשים ירחיים - והיא אפוא בבסיסה 'שנה ירחית', המונה 354 ימים. חודש ירחי נקבע על פי מחזוריות הַיָּרָאֹת הירח- מהיום שבו הוא נראה לעין לאחר לילות ללא ירח, ועד הלילות שבו הוא נעלם מהעין שוב (ראו מושג החודשים). ברם, התורה קובעת (דברים טז, א, ט, יג) שהלוח צריך לשמור על התאמה בין החגים היהודיים לעונות השנה החקלאיות המתאימות בארץ ישראל (אביב, קיץ וכדו') - עונות חקלאיות של קציר ואסיף התבואה והפירות). עונות השנה תלויות במחזוריות של הקפת כדור הארץ מסביב לשמש - 'שנה שמשית'. ממילא, בלוח העברי נעשה מאמץ לסנכרן את ה'שנה הירחית' עם ה'שנה השמשית' (שהיא השנה שמששת בלוח הגריגוריאני - 'הלוח הלועזי' - בת 365 ימים). לצורך הסנכרון הזה מוסיפים לשנה העברית, מדי כמה שנים, חודש ירחי נוסף לקראת סוף החורף (בדרך כלל בסביבות פברואר/מרץ) - חודש אדר נוסף, ובשנה כזו יש אפוא אדר א' ואדר ב' (ראו להלן, החודשים). שנה כזו מכונה שנה מעוברת.

החודשים

כאמור, החודשים בלוח העברי הם חודשים ירחיים: הם נקבעים על פי המחזוריות של הירח. החודש מתחיל בלילה שהירח חוזר ונראה בשמים, לאחר שבליילה/לילות שלפניו לא ראו אותו (כמובן שזו החוויה האנושית הסובייקטיבית, בעוד שמצבו האובייקטיבי-פיזיקלי של הירח לא משתנה).

עד המאה החמישית לספירה היה קיים בארץ ישראל מוסד בשם בית הדין הגדול או הסנהדרין - מוסד שהורכב משבעים או שבעים ואחד חכמים שעמד בראש מערכת המשפט והחקיקה היהודית. בית הדין הגדול היה קובע בתחילת כל חודש באיזה יום החודש מתחיל, על פי עדות של שני עדים על ראיית 'התחדשות' הלבנה.

בתחילת המאה החמישית, עקב הידרדרות היחסים בין האימפריה הרומית-ביזנטית לאוכלוסייה היהודית בארץ ישראל, בוטלה

הסנהדרין ובוטלה הזכות לקביעה עצמאית של החודשים מדי חודש, שנחשבה כביטוי לאוטונומיה דתית. במקום הלוח שנקבע על פי הראייה נקבע לוח שנה אסטרונומי, ובו אורך החודשים נע בין 29 ל-30 ימים. היום הראשון בכל חודש נקרא ראש חודש. התורה מציינת יום זה בציווי על קרבנות מיוחדים שהקריבו ביום זה בבית המקדש בנוסף לקרבנות הרגילים של ימי החול (במדבר כח יא-טו). כאשר החודש הקודם מכיל 30 ימים, מצוינים שני ימים כ'ראש חודש' - היום ה-30 לחודש הקודם והיום הראשון של החודש החדש. ציון כפול זה של ראש חודש הוא שריד סמלי לתקופה הקדומה, שבה קביעת החודשים נעשתה בבית הדין על פי עדים: ביום השלושים של כל חודש המתינו לעדים שיבואו להעיד על ראיית הירח 'החדש', ולעיתים נוצר ספק אם אותו יום יישאר כיום השלושים לחודש זה או שייחשב, בעקבות עדות על ראיית הירח, ליום הראשון של החודש הבא. בתורה לא ניתנו שמות לחודשים השונים, אלא הם נמנים במספרים - החודש הראשון, השני וכו'. כמו כן, בתורה החודשים נמנים מהחודש שבו יצאו ישראל ממצרים, לכן החודש שבו חל חג הפסח, שמכונה כיום חודש ניסן, מכונה בתורה 'החודש הראשון'. בשלבים מאוחרים יותר, כאשר היהודים גלו לבבל, חדרו ללוח העברי שמות שהם בבליים במקורם לחודשים, והם השמות שבשימוש כיום (ניסן, אייר, סיון, תמוז, אב, אלול, תשרי, מרחשוון, כסלו, טבת, שבט, אדר).

לקריאה נוספת:

ספרות מגוונת נכתבה על היבטים שונים של הלוח העברי, מנקודות מבט שונות. סקירות כלליות שימושיות וקריאות העוסקות בהיבטים מגוונים של הלוח העברי, בעיקר מנקודת מבט מסורתית, מצויות אצל דב הרמן, **מעגל החיים והמועדים בבית היהודי, ראש העין תשס"ה, עמ' 40-60**. היבטים הגותיים-פילוסופיים של הלוח וקביעתו נידונו אצל אליעזר שביד, **ספר מחזור הזמנים: משמעותם של חגי ישראל, תל-אביב תשמ"ו, עמ' 35-11**. סקירה מתמצתת של מאפייני הלוח העברי והתפתחותו מפרספקטיבה היסטורית-מחקרית, המיועדת בעיקר לבעלי רקע מחקרי, נמצאת אצל יוסף תבורי, **מועדי ישראל בתקופת המשנה והתלמוד, ירושלים תש"ס, עמ' 19-34**.

6. השבת

מבוא

בין מועדי השנה של הלוח היהודי, השבת, שהיא היום השביעי בשבוע לפי הלוח העברי, תופסת מקום מרכזי. בתנ"ך מסופר שאלוהים ברא את העולם במשך שישה ימים ושבת ממלאכה ביום השביעי. עוד מסופר שאת היום השביעי אלוהים קידש - העניק לו קדושה דהיינו סטטוס מרומם, נבדל ומיוחד - וגם בכך הבדיל וייחד אותו מהימים האחרים. כמו כן, אחד מעשרת הדיברות הוא ציווי להתייחס ליום השביעי כיום קדוש, שבו חל איסור כללי על עשיית כל מלאכה. בעשרת הדברות בספר שמות (כ, ח-יא), הציווי נקשר לשביתתו של אלוהים ביום השביעי של בריאת העולם, ואילו בעשרת הדברות שבספר דברים (ה, טו) נקשר הציווי לזיכרון העבדות במצרים, שבה לא היה יום מנוחה, כדי שילמד מכך הלקח ועם ישראל לא יחזור על מעשה כזה כלפי אחרים. השבת מתחילה קצת לפני שקיעת החמה (בין 20 ל-40 דקות, לפי מנהגים שונים) ומסתיימת בצאת הכוכבים למחרת.

איסור המלאכה

התורה מצווה על איסור כללי של עשיית 'מלאכה' ביום השבת. התורה אינה מפרטת מה נכלל בהגדרה של 'מלאכה', ברם מובאות בה במקומות שונים דוגמאות בודדות, כגון חריש וקציר (שמות לד, כא), הבערת אש (שמות לה, ג), ו'קישוש עצים' (איסוף עצים, במדבר טו, לב-לו).

המושג 'מלאכה' בשבת הובן בחז"ל לא כ'עבודה' במובן המודרני (פעולות שכרוכות במאמץ פיזי, או עיסוק במקצוע לצורכי פרנסה), אלא כהימנעות מפעולות שהן חלק מתהליכים בעלי אופי יצירתי (כגון בישול או כתיבה), כפי שהבורא נמנע מיצירה חדשה בעולם ביום זה. לכן, גם כיום כשיש טכנולוגיה מפותחת שמאפשרת לעסוק ביצירה ללא מאמץ פיזי, פעולות יצירה נחשבות כ'מלאכות' האסורות בשבת.

במהלך המאות הראשונות לספירה גיבשו חז"ל הגדרה ופירוט של המלאכות האסורות בשבת באמצעות שלושים ותשעה 'אבות מלאכה' - אבות-טיפוס של מלאכות, שמהם נגזרות גם פעולות דומות שנכללות אף הן בהגדרה של מלאכה.

חובת השביתה והמנוחה בשבת

מלבד האיסור על עשיית מלאכה בשבת, שכתוב בתורה, פיתחו חז"ל גם את החובה להימנע מעבודה לשם פרנסה ומסחר, גם אם אלה אינם כרוכים בעשיית איזו שהיא 'מלאכה' מל"ט המלאכות. בכך חז"ל רצו להעניק לשבת צביון של יום שביתה ומנוחה מעיסוקי היום-יום, שבו המשפחה נמצאת יחד ומקדישה זמן לפעילות דתית ורוחנית.

המצוות ה'חיוביות' בשבת

מלבד איסור המלאכה, השבת היהודית מעוצבת על ידי פעולות מסוימות המעניקות ליום צביון כיום של מנוחה ועונג וכיום קדוש, כמפורט להלן.

הדלקת נרות שבת

לפני שקיעת החמה מצווה בכל בית להדליק נרות לכבוד שבת. הדלקת נרות זו נעשית בדרך כלל על ידי הנשים בבית. הדלקת הנרות היא חלק מחובה כללית יותר שמכונה 'כבוד השבת', שנלמדת מספרי הנביאים (ישעיהו נח, יג).

עד לעידן המודרני, היתה לחובה זו של הדלקת נרות משמעות מעשית ותועלתית, כי על פי רוב הבתים לא היו מוארים בלילה, ותוספת האור העניקה ייחוד לשבת, אפשרה סעודה מכובדת יותר באווירה נינוחה יותר ו'שְׁלוֹם בֵּית', לעומת ימי החול. בעידן המודרני, כשהבית מואר ממילא בשעות הערב בכל ימי השבוע על ידי תאורה חשמלית, נותרה להדלקת נרות השבת בעיקר משמעות סמלית של תוספת כבוד לשבת.

נרות שבת

קידוש

את כניסת השבת מציינים באמירת 'קידוש' - סוג של ברכה שעוסקת בקדושת השבת ובהזכרה של שני הנימוקים העיקריים בתורה למצוות השבת - זיכרון בריאת העולם ושבתתו של האל ממלאכה ביום השביעי, וזיכרון הוצאת בני ישראל מהעבדות במצרים, שבה לא היתה להם מנוחה בשבת. חובת הקידוש בשבת נלמדה על ידי חז"ל מהציווי שבעשרת הדיברות 'זכור את יום השבת לקדשו': זכירת השבת שמתבצעת בקידוש מלווה בשתיית יין, שמעניקה למעמד חשיבות. בפועל ה'קידוש' נאמר לאחר תפילת ערבית, מיד לפני שאוכלים סעודת ליל שבת. בבוקר יום שבת מתבצע טקס 'קידוש' נוסף, שכולל אמירה של פסוקים מהתנ"ך שעוסקים בשבת וברכה על היין. קידוש זה מכונה לפעמים 'קידושא רבה' (קידוש גדול), והוא פותח את הסעודה של שבת בבוקר.

הבדלה

כשם שכניסת השבת מצוינת בטקס של אמירת ברכות שמלוות בשתיית יין, כך ביציאת השבת. טקס זה, המתקיים לאחר יציאת השבת, מכונה הבדלה משום שהוא מציין את המעבר בין שני זמנים שאנו מבדילים ביניהם - שבת וחול.

ההבדלה נפתחת בפסוקים שונים מהתנ"ך. התוכן הספציפי של הפתיחה הזו משתנה בין נוסחי העדות השונות. המשותף לכל הנוסחים הוא קריאה לישועה, כנראה כביטוי לקושי שכרוך בפרידה ממנוחת השבת ומקדושתה והמעבר לימי החול, ובקשת הצלחה לשבוע העבודה שנפתח עם יציאת השבת. לאחר הפסוקים נאמרת ברכה על היין, וגם ברכה על בשמים והרחתם, וברכה על האש והתבוננות בידיים לאורה (סוג של שימוש באור של האש).

הרחת הבשמים מוסברת בדרך כלל כעונה על הצורך לחזק את הגוף בעקבות הפרידה מהשבת, או הפרידה מן 'הנשמה היתרה' - כוח רוחני מיוחד שמוענק לאדם, על פי המסורת, בשבת, ונלקח ממנו ביציאת השבת. לצורך ה'בשמים' מקובל להשתמש בצמח ריחני (כגון הדס) או תבלינים ריחניים. ברכת האש והשימוש בה קשורים למסורת שאדם הראשון גילה את היכולת ליצור את האש במוצאי שבת. השימוש באש בהבדלה מבטא גם את המעבר ליום חול, שכולל את האפשרות להבערת אש, שאסורה בשבת.

ערכת הבדלה: כלי שמכיל בשמים (מימין), נר הבדלה (מאחור באמצע) וגביע ליינ (משמאל)

המבדיל בין קודש לחול בין ישראל לעמים
בין יום השביעי לששת ימי המעשה

תפילות השבת

תפילת מוסף

בנוסף לתפילות היומיות הרגילות - שחרית, מנחה, וערבית - מוסיפים בשבת ובחגים עוד תפילה, הנקראת תפילת מוסף.

הפטרה

לאחר קריאת התורה בשבתות ובחגים נהוג לקרוא יחידת טקסט מהנביאים, המכונה 'הפטרה' (הפירוש המילולי של הפטרה הוא סיום, זהו קטע הסיום לקריאת התורה). ההפטרה מתקשרת בדרך כלל אל עניין כלשהו שכתוב בפרשה שנקראה קודם, או אל אירוע מסוים שחל בלוח העברי באותו שבוע. לקריאת ההפטרה קוראים לאדם שמיני מתוך המתפללים, המכונה 'מפטיר'. כאשר הוא 'עולה לתורה' חוזרים וקוראים בקול רם את הפסוקים האחרונים בפרשה, ולאחר מכן הוא קורא את הטקסט בנביאים שתיקנו חכמים לקרוא.

לקריאה נוספת:

ספרות ענפה ורחבה נכתבה על השבת, מנקודות מבט שונות. סקירות כלליות שימושיות וקריאות העוסקות בהיבטים מגוונים של השבת, בעיקר מנקודת מבט מסורתית, מצויות אצל דב הרמן, מעגל החיים והמועדים בבית היהודי, ראש העין תשס"ה, עמ' 64-136, וכן הרב ישראל מאיר לאו, יהדות הלכה למעשה: דברים שבעל פה (בעריכת ש' מייזליש), רמת-גן, תשל"ח, עמ' 130-176.

היבטים הגותיים-פילוסופיים של החג נידונו אצל אליעזר שביד, ספר מחזור הזמנים: משמעותם של חגי ישראל, תל-אביב תשמ"ו, עמ' 36-51. מבט אחר במישור ההגותי-פילוסופי מצוי בספרו של אברהם יהושע השל, השבת, תל-אביב תשס"ג. עיון מחקרי באיסור המלאכה בשבת, המיועד בעיקר לבעלי רקע אקדמי, מצוי במאמרו של נח עמינח, 'אבות ותולדות במלאכות שבת', סידרא, כד-כה (תשע), עמ' 273-290.

פרשנות וביאור קריאים לתפילות השבת ולמנהגי קריאת התורה בה, מנקודת מבט מסורתית, אפשר למצוא בספרו של הרב עדין שטיינזלץ, הסידור והתפילה, כרך א, תל-אביב תשנ"ד, עמ' 119-236.

7. חגים ומועדים [ו]

ימי הסליחות וראש השנה

אלול וסליחות

חודש אלול, החל בדרך כלל בסביבות ספטמבר לפי הלוח הלוועזי, הוא החודש לפני חודש תשרי שבו חלים החגים ראש השנה ויום הכיפורים. חגים אלה נתפסים כ'ימי דין' שבהם האנושות כולה עומדת למשפט בפני אלוהים, וכימי כפרה על חטאים, וחודש אלול נתפס כתקופת הכנה לימים אלה, ואף קיבל את הכינוי 'חודש הסליחות והרחמים'.

שני מנהגים מיוחדים נוהגים בחודש זה: (א) במשך כל החודש נהוג לתקוע בשופר בבית הכנסת בכל יום, חוץ משבת והיום שלפני ראש השנה ('ערב ראש השנה'), בסיום תפילת שחרית. (ב) במהלך חודש אלול נהוג להוסיף על התפילות הרגילות אמירת תפילות מיוחדות הנקראות 'סליחות'. הסליחות מורכבות בעיקר מפסוקים מהתנ"ך, וכן מקטעי תפילה בסגנון פיוטי-שירי, העוסקים בבקשת סליחה על חטאים ובתשובה (=תיקון דתי של דרכי האדם).

הסליחות נאמרות באופן מסורתי לפנות בוקר. בעדות המזרח הסליחות נאמרות מתחילת החודש, ואילו האשכנזים אומרים אותן החל מתחילת השבוע שראש השנה חל בו.

ימים נוראים

ראש השנה ויום הכיפורים מכונים 'הימים הנוראים'. המילה 'נוראים' אינה במשמעות השלילית שמקובלת בשפה כיום - משהו רע מאוד - אלא ביטוי שמבטא את תחושת ההוד והיראה שבעמידה לפני המלך, שהוא גם השופט, שהיא חלק מחוויית היום.

ראש השנה

ראש השנה בתורה

התורה מצווה לחגוג ביום הראשון של החודש השביעי (שהוא, בתורה, חודש תשרי).
ראו החודשים) 'יום תרועה' (במדבר כט, א) - יום שמשמיעים בו קולות של תרועה (ראו תקיעות השופר).

כינוי החג ומשמעותיו השונות

א. יום תרועה - תקיעות השופר

התורה מגדירה את החג הזה כ'יום תרועה'. לכן, במרכז היום עומדות תקיעות השופר.

התקיעה בשופר היא המצווה המרכזית של החג, שמכונה בתורה, כאמור, 'יום תרועה'. השופר הוא כלי נשיפה, שנעשה מקרן של בהמה. לפי חז"ל אפשר לעשותו מקרן של כל בהמה חוץ מקרן של פרה, אם כי יש שנוהגים לתקוע דווקא

שופרות

בקרן של אֵיל, הן בגלל שהיא כפופה, והכפיפות מסמלת את העמדה האנושית המתאימה ביום של דין, עמדה של ענווה וכפיפות לפני אלוהים; הן בגלל שהיא מזכירה את עקדת יצחק, הסיפור המקראי שבו אברהם הצטוו להקריב את בנו יצחק כקרבן, ולבסוף בוטל הציווי והוא הקריב במקומו איל (בראשית כב).

חז"ל פירשו שהתקיעות בראש השנה מורכבות משילובים שונים של סוגי קולות שונים - תקיעה, שברים, ותרועה. התקיעה היא קול פשוט, ישר וארוך, שיוצר, בדרך כלל, אווירה של חגיגות וטקסיות. השברים הם קול קטוע לשלושה קולות שכל אחד מהם הוא כשליש מהתקיעה; והתרועה היא קול קטוע ויללני בעל תשעה מקטעים קצרים מאוד. השברים והתרועה נשמעים כשני סוגים שונים של בכי אנושי.

הסברים רבים ניתנו במהלך הדורות למשמעות התקיעות. אפשר לראותן כחלק מטקס חגיגי שממליך את אלוהים למלך על העולם. למשמעות זו מתאים יותר הקול של התקיעה. אפשר גם לראות בתקיעות השופר אופן נוסף שבו בני אדם משמיעים את קולם לאלוהים ביום זה: דרך קול השופר הם מבטאים את מצוקתם מהדין וזעקתם-תפילתם לגזר דין טוב לשנה הקרובה. משמעות זו מובעת בעיקר על ידי הקולות של השברים והתרועה, שמזכירים בכי.

ב. יום הדין

במקום אחר התורה מכנה את ראש השנה 'שבתון זכרון תרועה' (ויקרא כג, כד), וזהו כנראה המקור לכינוי אחר שחז"ל נתנו לחג, ושמופיע בתפילות המיוחדות לו - יום הזיכרון. שם זה מתפרש כיום שבו אלוהים זוכר את כל 'מעשיו' - העולם שברא ובייחוד בני האדם שבו - ושבו הוא בוחן את התנהגותם במהלך השנה שחלפה, ודן אותם על פי התנהגות זו. הכינוי 'שבתון זכרון תרועה' בפסוק מתפרש, אפוא, כיום שבתון שבו נזכרים ומריעים תרועה. לכן משמעות נוספת של יום זה היא שזהו יום הדין - יום שבו כל הבריות בעולם נידונים לפני אלוהים. לפי זה, ראש השנה מיוחד מיתר החגים בכך שאינו רק חג לעם היהודי אלא יום בעל משמעות אוניברסלית.

ג. המלכת אלוהים

תוכן מרכזי נוסף בחג, שקשור להיותו יום הדין, הוא העובדה שביום זה 'ממליכים' את אלוהים על העולם על ידי תפילות המדגישות את מעמדו של אלוהים כמלך העולם. התוכן הזה משווה לראש השנה אווירה חגיגית ומלאת הוד, שבאה לידי ביטוי בחלק גדול מתפילות היום, שעוסקות במלכותו של אלוהים.

שני ימי ראש השנה

בתקופה שבה קבעו את החודשים על פי ראיית הירח החדש (ראו מושג החודשים) התרחשו תקלות בחגיגת חג ראש השנה. מכיוון שחג זה חל ביום הראשון של החודש (א' תשרי), כשהגיע יום השלושים של החודש שלפניו עדיין היה ספק אם הירח יופיע וייראה באותו יום, ולכן הוא יהפוך ליום הראשון של החודש הבא ולראש השנה, או שתחילת החודש הבא תיקבע רק

למחרת. בעקבות זאת התחילו בשלב מסוים, במאות הראשונות לספירה, לחגוג את ראש השנה במשך יומיים - בשני הימים שבו הוא עשוי לחול - מחמת הספק. הארכתו של החג ליומיים התקבעה עם הזמן ונותרה על כנה גם כשהלוח כבר נהיה לוח קבוע ומחושב מראש ולא תלוי בראיית הלבנה. החג נחגג כיום אפוא בתאריכים א' וב' בתשרי.

תפילות היום

כתוצאה ממעמדו המיוחד, מקובל להתפלל כמה תפילות מיוחדות בראש השנה, המצויות בספר מיוחד - מחזור התפילה לראש השנה. בין התפילות המיוחדות המקובלות בראש השנה ראוי לציין כמה ברכות מיוחדות שנאמרות בתפילת מוסף (ראו מושג תפילת מוסף). ברכות אלו מכונות: מלכויות, זכרונות ושופרות. כל ברכה כזו מורכבת מקטעי תפילה ופסוקים מקראיים שעוסקים באחד מתכני החג: ברכת מלכויות עוסקת בהמלכתו של אלוהים על העולם בראש השנה; ברכת זכרונות עוסקת בראש השנה כיום הדין ובזכירתו של כל יצור חי ומעשיו על ידי האל; ברכת שופרות עוסקת במשמעויות השונות של תקיעת השופר. מרכיב נוסף שמאפיין את תפילות ראש השנה הוא הפיוטים הרבים שנאמרים ביום זה. הפיוט הוא תפילה בצורת שירה. פיוטים רבים נכתבו בדורות השונים ובתפוצות שונות שהיהודים חיו בהם.

בראש השנה נהוגים מנהגים עממיים שונים, שרובם קשורים לתפיסתו של היום כתחילת השנה החדשה וכיום הדין, שבו כל אחד רוצה לצאת זכאי. אחד המנהגים הבולטים והנפוצים הוא ה'סימנים' - מאכלים שנאכלים בעיקר בלילות החג, וכל מאכל מסמל ברכה אחרת לשנה החדשה. הסימנים משתנים בין העדות השונות. בין הבולטים שבהם הם: אכילת תפוח טבול בדבש - כסמל לשנה מתוקה, ואכילת דגים - כסמל לפרייה. מנהג נפוץ נוסף הוא מנהג התשליך, שמתבצע בצהרי היום של ראש השנה. ב'תשליך' מתקבצים סמוך למקור מים כלשהו ואומרים קטע תפילה, ובכך מתבצעת באופן סמלי 'השלכת' החטאים למים, והתנקות האדם מהם.

8. חגים ומועדים [2]

עשרת ימי תשובה ויום הכיפורים

עשרת ימי תשובה

זהו כינוי לעשרת הימים מראש השנה עד יום הכיפורים (כולל). לדעת חז"ל, בימים אלה ניתנת הזדמנות לאדם ולעם לתקן את עצמם מבחינה דתית-רוחנית לקראת הכרעת הדין הסופית ביום כיפור. תיקון זה מכונה תשובה, מלשון 'לשוב' אל אלוהים. משום כך נוהגים רבים להקפיד יותר מן הרגיל על קיום מצוות בימים אלה, וכן לומר בהם תפילות מיוחדות ('סליחות').

יום הכיפורים [= יום כיפור]

מאוריצי גוטליב, יהודים מתפללים בבית הכנסת ביום כיפור, 1878

יום הכיפורים חל בעשרה בתשרי (בתורה - בעשירי לחודש השביעי (ויקרא ט, כט)). בתורה כתוב שביום זה אלוהים מכפר על כל חטאי בני ישראל (ויקרא טז ל). כאמור לעיל, יום הכיפורים נתפס במסורת היהודית כאחד מהימים הנוראים - ימים שבהם, על פי המסורת היהודית, העולם והאדם עומדים למשפט, ונגזרים בהם גורלותיהם לשנה הקרובה. בכך דומה יום הכיפורים לראש השנה, אלא שיש דגשים שונים בימים אלה: בראש השנה הדגש הוא על מלכות אלוהים והדין, ואילו ביום הכיפורים יש יותר דגש על כפרת חטאים. בתקופת המקדש יום הכיפורים אופיין על ידי הקרבת קרבנות מיוחדים לשם כפרה במקדש, ואילו אחרי החורבן עבר המוקד לתפילות מיוחדות, כמפורט להלן.

תפילות יום הכיפורים

תפילות רבות נאמרות בבית הכנסת ביום זה, שממלאות את רוב שעות היום. ביום הכיפורים מתפללים חמש תפילות, יותר מכל יום אחר בשנה. על שלוש התפילות היומיות נוספו ביום הכיפורים שתי התפילות: א. תפילת מוסף - התפילה שנוספת בכל שבת וחג לשלוש התפילות הקבועות. ב. תפילת נעילה (ראו להלן).

מרכיבים מיוחדים בתפילת יום כיפורים

א. כל נדרי

מעט לפני שקיעת החמה של כניסת החג, מקובל להתכנס בבתי הכנסת לאמירת תפילה מיוחדת שנכתבה בארמית, בשם 'כל נדרי'.

בתפילה זו, שנתחברה ככל הנראה בימי הביניים על ידי אדם שזהותו אינה ידועה, מכריז הציבור פורמלית על ביטול נדרים ושבועות (התחייבויות דתיות מעבר למצוות התורה) שאדם מהציבור קיבל על עצמו כלפי אלוהים במהלך השנה שחלפה. עם הזמן התפילה הלכה והתפשטה בקהילות רבות נוספות עד שכיום אין כמעט קהילה שבה היא לא פותחת את תפילות היום (ראו להלן). בתפילה זו מכריז הציבור פורמלית על ביטול נדרים ושבועות (התחייבויות דתיות מעבר למצוות התורה) שאדם מהציבור קיבל על עצמו כלפי אלוהים במהלך השנה שחלפה.

המטרה הראשונית של חיבור התפילה היתה למנוע מאדם להיענש על אי קיום ההתחייבויות הדתיות שאדם קיבל על עצמו, שכן קבלת התחייבויות כאלה ואי-קיומן נחשב עוון חמור. ברם, במהלך השנים התקבל על דעת רוב הקהילות שאין לביטול שב'כל נדרי' תוקף הלכתי/דתי, ולמרות זאת התפילה המשיכה לרוב להיאמר כהכרזה סמלית, בכניסה ליום המכפר, על פתיחת 'דף חדש' ביום הכיפורים. תפילת כל נדרי מסתיימת בכמה פסוקים שתוכנם בקשת סליחה על הציבור כולו מאלוהים.

השילוב של זמנה של התפילה - בפתיחת תפילות היום - עם משמעותה הסמלית ואזכור עניין הכפרה בסופה, תרמו, ככל הנראה, להתפשטות התפילה בכל הקהילות, ולכך שגם כיום משתתפים במעמד זה גם יהודים רבים שאינם פוקדים את בתי הכנסת בדרך כלל. בקהילות אשכנז תרמה לכך כנראה גם המנגינה המיוחדת שבה תפילת כל-נדרי נאמרת (שבשל ייחודה נעשה בחלקים ממנה שימוש בכמה יצירות מוסיקליות קלאסיות ידועות), מנגינה שמשרה אווירה של הוד והדר. אווירה מרטיטת לבבות זו נתפסת, על ידי רבים, כפתיחה הולמת ליום שמוקדש לחרטה, סליחה, כפרה והתקרבות אל אלוהים.

ב. ידוי

אחד המרכיבים המרכזיים של תפילות יום כיפור, החוזר בכלל, הוא הווידי - שבו כל מתפלל מונה את החטאים שחטא או שיתכן שחטא בשנה שחלפה ומביע את חרטתו עליהם. לווידי נוסח קבוע, שפותח במילים 'אשמנו, בגדנו...', וכן הלאה, על פי סדר הא"ב. נוסף על הנוסח הרשמי של הווידי, יש אפשרות לכל יחיד בתפילתו להוסיף תוספות אישיות של חטאים שעליהם הוא מתוודה. ניסוח הווידי בלשון רבים, מדגיש את השתייכותו של כל יחיד לציבור, שעומד וזוכה לכפרה יחד אתו ביום הזה.

ג. סדר העבודה

מרכיב חשוב בתפילת מוסף ביום הכיפורים הוא פיוט ארוך שמתאר את סדר עבודת הקרבנות המיוחד שהיה מתבצע בבית המקדש ביום זה. בקהילות שונות נאמרים פיוטים שונים שממלאים תפקיד זה. עבור חלק מהמתפללים פיוט זה הוא אחד השיאים של היום, משום שהוא מתאר באופן חי את אירועי יום הכיפורים בתקופת בית המקדש, שבה הנוכחות של אלוהים והכפרה שהוא העניק לעם הורגשו, על פי המסורת, באופן מוחשי יותר.

ד. תפילת נעילה

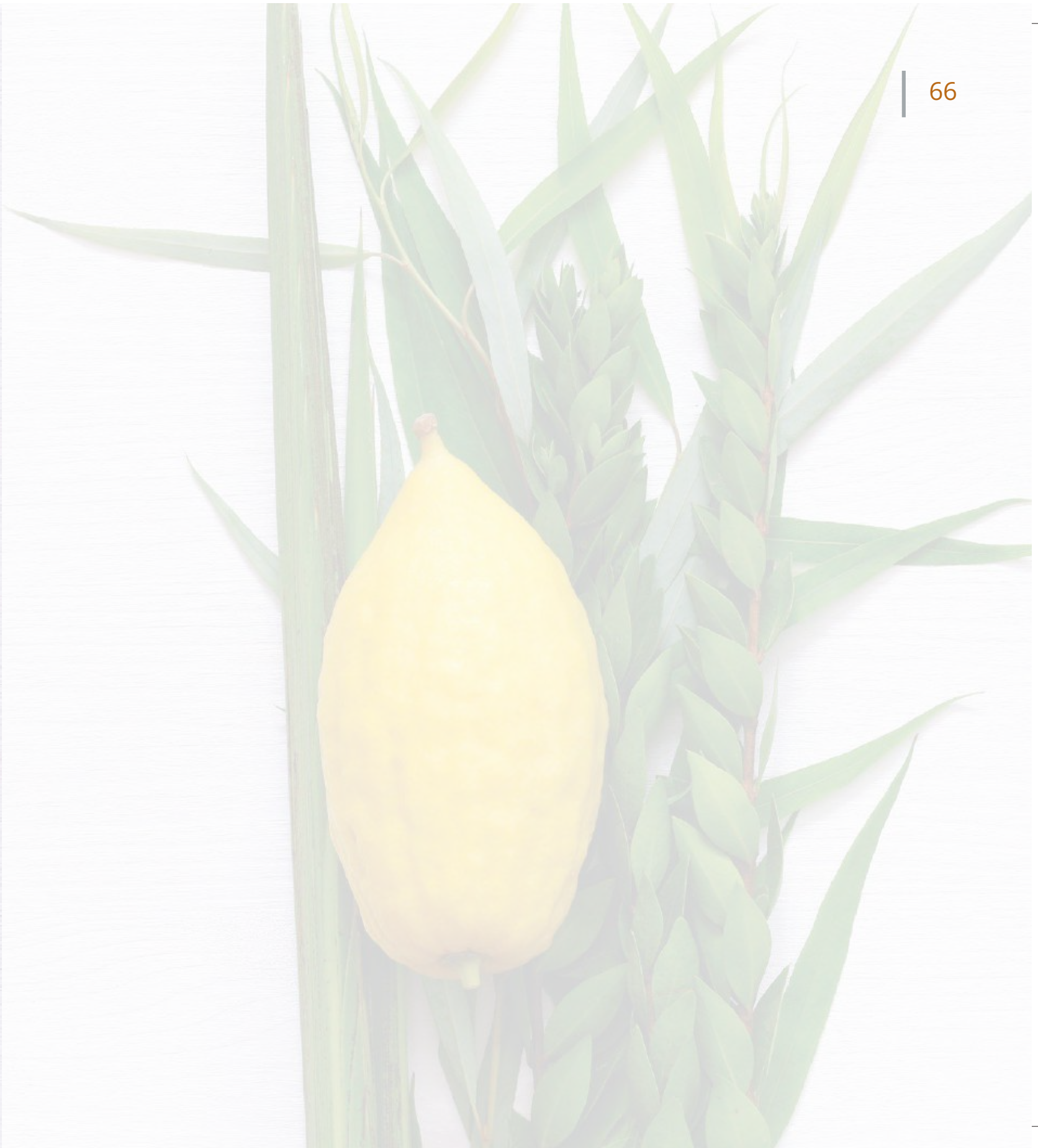
תפילה זו חותמת את יום הכיפורים בסוף יום של תפילות. שמה ניתן לה משום שהיא נאמרה בעת נעילת שערי בית המקדש, בסוף יום העבודה (עבודת הקרבנות), אך עם הזמן נוספה המשמעות הסמלית של נעילת שערי השמים, ש'נפתחו' לקבל את תפילות ישראל ביום הכיפורים ו'ננעלים' בסוף היום. הסמליות הזו מעניקה לתפילת נעילה תחושה שמדובר ב'הזדמנות אחרונה' לתפילה ובקשות ביום מיוחד זה. התפילה מסתיימת בקריאה של פסוקים שונים, וביניהם 'שמע ישראל', ובתקיעת שופר. בסופה נהוג לשיר 'לשנה הבאה בירושלים הבנויה' באווירה של שמחה, שמבטאת אמונה שאלוהים ישמע את תפילות היום כולו ויסלח לעם על חטאיו.

איסורי היום

התורה קובעת שני איסורים כלליים שחלים ביום הכיפורים - איסור על עשיית מלאכה כמו בשבת, וחובה 'לענות את הנפש' (ויקרא טז, כט; כג, כז).

הצייון על עינוי הנפש נתפרש על ידי חז"ל כמתייחס לחמישה דברים שחובה להימנע מהם ביום הכיפורים - המכונים חמשת העינויים:

1. אכילה ושתייה - הימנעות מוחלטת מאכילה ושתייה, כלומר, חובה לצום.
 2. איסור רחיצה - איסור על כל רחצה במים, מלבד צורכי היגיינה וניקיון בסיסיים.
 3. איסור סיכה - איסור על שימוש בשמנים או חומרי סיכה אחרים על הגוף.
 4. איסור נעילת הסנדל - איסור נעילה של כל נעל מעור.
 5. איסור תשמיש המיטה - איסור על קיום יחסי מין.
- את כניסת יום הכיפורים מציינים בהדלקת נרות, ואת יציאתו על ידי הבדלה. הדמיון לשבת מסייע להבין את העובדה שעל אף הצום ויתר ה'עינויים' יום הכיפורים נחשב כחג - יום טוב: בתורה הוא מופיע כחלק מהחגים (ויקרא כג; במדבר כח). במקורות חז"ל על יום הכיפורים אנו מוצאים ממד בולט של שמחה שקשורה לכפרה על החטאים שמתרחשת ביום זה (למשל משנה תענית ד, ז; תלמוד בבלי תענית ל עמוד ב).

פ. חגים ולועדים [3]

יום טוב וחג הסוכות

יום טוב

יום טוב, בהגדרה ההלכתית, מוגדר כאותם ימי חג שנקבעו בתורה שבהם אסור לעשות מלאכה, בדומה לשבת (ימים כאלה מכונים בתורה 'מקרא קודש' - הם מוגדרים כקדושים יותר מימי החול).

עם זאת, יש הבדל אחד משמעותי לגבי איסור המלאכה בין שבת ליום טוב. בשבת איסור המלאכה הוא טוטאלי (ראו מושג איסור מלאכה בשבת). ואילו ביום טוב, נאסרו כל המלאכות חוץ ממלאכות מסוימות שנצרכות להכנת אוכל טרי לצורך החג ('מלאכת אוכל נפש'). דין זה חל על ימי החגים: ראש השנה, סוכות, פסח ושבועות.

חול המועד

היום הראשון של החגים פסח וסוכות, שנמשכים שבעה ימים, הוא יום טוב, וששת הימים האחרים מוגדרים כ'חול המועד'. ימים אלה מאופיינים בחגיגות חלקית, בין יום חול ליום טוב (מועד). בחול המועד מותרות חלק גדול מהמלאכות שנאסרו בשבת וביום טוב, בעיקר כאלה שהן לצורך החג, או שאי-עשייתן תגרום הפסד כלכלי.

יום טוב שני של גלויות

בתקופה שבה קבעו את החודשים על פי ראיית הירח נשלחו הודעות על היום שבו נקבעה תחילת החודש לכל תפוצות ישראל (ראו מושג החודשים). ברם, בשל המרחק של התפוצות (שרובן היו באותה עת בבבל - עיראק של היום) ומגבלות הטכנולוגיה של התקופה, לעיתים לקח זמן רב להגעת ההודעה. ממילא, חלק מהקהילות בגולה נותרו בספק לגבי היום שבו יחולו החגים: לא היה ידוע להם אם החודש החדש התחיל ביום השלושים מתחילת החודש הקודם, או ביום השלושים ואחד. ממילא היה ספק לגבי חגיגת החג - היו יומיים אפשריים שבהם החג יכול היה לחול. בשל הספק החלו לחגוג בגולה באופן קבוע את החגים שמוגדרים כ'יום טוב' במשך יומיים - בשני הימים שבהם אפשר שיום טוב ה'אמיתי' יחול בהם (מלבד יום הכיפורים, שבגלל הצום הגבילו אותו ליום אחד). היום השני של החג הנחוג בחו"ל נקרא אפוא 'יום טוב שני של גלויות'. המנהג בגלות לחגוג כל יום טוב יומיים התקבע ונותר על כנו גם כשעם ישראל הפסיק לקבוע חודשים על פי ראיית הירח, ועבר ללוח שנה אסטרונומי קבוע מראש, וכך הדברים נעשים כיום.

שלושת הרגלים

בתקופה שבית המקדש היה קיים הוא עמד במרכז החיים הדתיים של עם ישראל. אכן, התורה מצווה על חובה לעלות למקדש שלוש פעמים (פעמים = רגלים בלשון המקרא) בשנה: בפסח, שבועות וסוכות (זהו הסדר בתורה, ברם בלוח העברי הנהוג היום, שמתחיל בתשרי, חג הסוכות בא לפני פסח ושבועות), העלייה לירושלים כונתה 'עלייה לרגל', והחגים קיבלו את הכינוי שלושת הרגלים (אף שהביטוי המדויק לשונית הוא שלוש הרגלים = שלוש הפעמים). ה'מפגש' עם המקדש והאלוהים השוכן בתוכו בשלושת הרגלים לוהה בהבאת קרבנות מיוחדים, שהיתוספו על הקרבנות הציבוריים של החגים.

תכנים כלליים של הרגלים

לכל אחד מהרגלים מיוחסות במסורת שתי משמעויות:

א. משמעות היסטורית, שקשורה לתהליך לידתו והיווצרותו של עם ישראל - היציאה ממצרים (פסח), קבלת התורה בהר סיני (שבועות), ההליכה במדבר והכניסה לארץ ישראל (סוכות). לא כל התכנים ההיסטוריים הללו מפורשים בתורה; חלקם יוחסו לרגלים על ידי חז"ל.

ב. מעגל השנה החקלאי בארץ ישראל - כל אחד משלושת הרגלים נקשר כבר בתורה לאחת העונות החקלאיות החשובות בארץ ישראל: פסח ושבועות קשורים לעונות הקציר של התבואה, וסוכות קשור לאסיף של התבואה מהשדות לבתים.

תפילות הרגלים - הלל

בשלושת החגים העיקריים ('שלושת הרגלים') מוסיפים לתפילה את תפילת ההלל, המכילה מספר מזמורים מספר תהילים (קיג-קיח), שמהללים את אלוהים ומביעים שמחה על הטוב בעולם. חלקים מההלל נאמרים בשירה במנגינות שמחות.

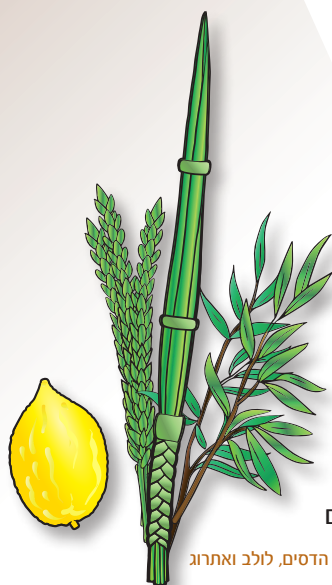
חג הסוכות

ה'רגל' השלישי הוא חג הסוכות, שמכונה כך בשל המצווה לדור בסוכה במשך החג.

התורה קובעת שחג הסוכות נמשך שבעה ימים, מט"ו בתשרי (החודש השביעי בתורה) ועד כ"א בתשרי. התורה מצווה 'לשבת בסוכות' במשך ימי החג. מצווה זו פורשה על ידי חז"ל כמצווה

סוכה - בחלקה העליון הסכך, שעשוי מענפים

ארבעת המינים: ערבות, הדסים, לולב ואתרוג

לעבור לגור בסוכה מיוחדת במהלך החג - מבנה ארעי שהגג/תקרה שלו בנוי מחומר בלתי מעובד מהצומח.

לחג הסוכות יש משמעות במישור החקלאי - זוהי העונה שבה היבול של השנה החולפת היה נאסף מהשדות אל הבתים והאסמים בארץ ישראל. לכן החג מכונה בתורה גם 'חג האסיף'. היום השביעי של סוכות מכונה 'הושענא רבה'. 'הושענא' היא כינוי לענפי ערבה שנוטלים ביום זה, וכן לסוג של תפילות מיוחדות הנאמרות ביום זה, המכונות הושענות, דהיינו פיוטים שעוסקים בבקשת גשמים ורווחה כלכלית לשנה החדשה ('הושענא' = בקשה לישועה).

ארבעת המינים

מצווה נוספת שהתורה מצווה עליה בחג הסוכות היא נטילת ארבעת המינים (המכונה גם 'נטילת לולב' על שם המין הגדול בין הארבעה). התורה מצווה לקחת (=ליטול) ארבעה מינים של צומח. ארבעת המינים זהו על ידי חז"ל כלולב (הענף האמצעי הסגור של הדקל), ענפי צמח ההדס, ענפי עץ ארבעת המינים: ערבות, הדסים, לולב ואתרוג הערבה ואתרוג (סוג של פרי הדר). ברמה החווייתית והרעיונית, החזקת מיני הצומח

הרעננים בידיים (=נטילה), בייחוד בעונת סוף הקיץ שמאופיינת בארץ ישראל באקלים יבש ובמיעוט של מים, היא חוויה משמחת. מאז חורבן המקדש ניטלים ארבעת המינים בכל מקום, במהלך תפילת שחרית.

שמיני עצרת ושמיני תורה

מיד לאחר חג הסוכות חל חג נוסף, בן יום אחד, שמיני עצרת. הוא מכונה 'שמיני' משום שהוא בא מיד אחרי שבעת הימים של חג הסוכות, ברם זהו חג נפרד - אין נוטלים בו את ארבעת המינים וגם לא יושבים בו בסוכה. שלא כחגים האחרים בתשרי, המאופיינים בפעולות ייחודיות (כגון: תקיעת שופר או ישיבה בסוכה), התורה אינה מצווה על כל תוכן או פעולה ספציפית בחג זה.

שמחת תורה

מקובל לסיים בשמיני עצרת מחזור של קריאת כל התורה, לאחר שבכל שבת משבתות השנה קראו חלק מהתורה

יהודים מקיפים את בימת בית הכנסת עם ספרי התורה, ציור מאת סלומון אלכסנדר הארט, איטליה, המאה ה-19

(ראו מושג קריאת התורה). מנהג זה העניק לחג גם את השם 'שמחת תורה'. בשמחת תורה נהוג לקרוא במעמד חגיגי בבית הכנסת את החלק האחרון של התורה, סוף ספר דברים. לאחר מכן נהוג להתחיל לקרוא מחדש את התורה, בקריאת פרשת הבריאה בספר בראשית. סיום קריאת התורה והתחלתה מחדש במעמד חגיגי זה מסמלים את המחויבות לקריאת התורה ולימודה במחזוריות מתמדת ומתחדשת שלעולם אינה מסתיימת אלא מתחילה בכל פעם מחדש. מחזוריות זו מדגישה את כבודה של התורה וחשיבותה בעיני עם ישראל.

מנהג נוסף בשמחת תורה הוא הקפות: נהוג להקיף את הבימה בבית הכנסת עם ספרי תורה בשירה וריקודים. ההקפות, שנמשכות בדרך כלל שעה ארוכה הן בליל החג והן בבוקר, מבטאות את השמחה על סיום קריאת התורה.

לקריאה נוספת:

היבטים שונים של חג הסוכות נידונו במקומות שונים. סקירות כלליות שימושיות וקריאות העוסקות בהיבטים מגוונים של סוכות ושמיני עצרת, בעיקר מנקודת מבט מסורתית, מצויות אצל דב הרמן, **מעגל החיים והמועדים בבית היהודי, ראש העין תשס"ה**, עמ' 224-220, 251-236. היבטים הגותיים-פילוסופיים של החג נידונו אצל **אליעזר שביד, ספר מחזור הזמנים: משמעותם של חגי ישראל, תל-אביב תשמ"ו**, עמ' 84-66. למעוניינים בהעמקה נוספת על תכני החג, אסופה של מאמרים על היבטים מקראיים, חז"ליים, הלכתיים והגותיים של החג, בעיקר מנקודת מבט מסורתית-מודרנית, מצויה בספר: **ובחג הסוכות: קובץ מאמרים על חג הסוכות (בעריכת אמנון בזק), אלון שבות תשע"א**. סקירה מקיפה מתומצתת של החג ומנהגיו מפרספקטיבה היסטורית-מחקרית, המיועדת בעיקר לבעלי רקע מחקרי, נמצאת אצל **יוסף תבורי, מועדי ישראל בתקופת המשנה והתלמוד, ירושלים תש"ס**, עמ' 303-259. פרשנות וביאור קריאים לתפילות החגים ולמנהגי קריאת התורה שלהם, מנקודת מבט מסורתית, אפשר למצוא בספרו של הרב **עדין שטיינזלץ, הסידור והתפילה, כרך א, תל-אביב, תשנ"ד**, עמ' 119-236. ביבליוגרפיה על תפילות המועדים מנקודת מבט היסטורית-מחקרית יש אצל **יוסף תבורי, 'ביבליוגרפיה עברית לתפילות המועדים', ארשת ה (תשמ"ה) עמ' 85-112**. ספר מקיף על התפתחות החג שמחת תורה, שעשויים למצוא בו עניין הן בעלי רקע מסורתי והן בעלי רקע מחקרי, הוא: **אברהם יערי, תולדות חג שמחת תורה: השתלשלות מנהגיו בתפוצות ישראל לדורותיהן, ירושלים תשכ"ד**.

סו. חגים ומועדים [4]

פסח, ספירת העומר ושבועות

פסח / חג המצות

פסח הוא החג הראשון בלוח השנה של התורה, שמתחיל בניסן, החודש שבו יצאו בני ישראל ממצרים. החג חל בט"ו בניסן ונמשך שבעה ימים, עד כ"א בניסן. היום הראשון והאחרון מוגדרים כיום טוב, ועשיית מלאכה אסורה בהם. הימים שביניהם מוגדרים כחול המועד (ראו מושג) - ימים שאינם יום טוב אך אינם ימי חול רגילים.

המשמעות המרכזית של חג הפסח בתורה היא היסטורית - ציון יציאת מצרים וזכירתה. ברם, לחג הפסח/המצות יש בתורה גם הקשר חקלאי. הם חלים ב'חודש האביב'. אביב פירושו תבואת השעורה, שהיא התבואה שמבשילה ונקצרת בארץ ישראל בתקופה חקלאית זו.

בחג הפסח יש שתי מצוות עיקריות: איסור החמץ ומצוות אכילת המצה. כמו כן, בלילה הראשון של החג, המכונה ליל הסדר, יש מצוות נוספות. בתקופת בית המקדש המצווה המרכזית שאפיינה את החג היתה קרבן מיוחד שהוקרב אז שנקרא קרבן הפסח.

ליל הסדר

בליל ט"ו בניסן מתקיים טקס שנקרא ה'סדר', משום שמתקיימת בו סעודה שיש בה מרכיבים רבים על פי 'סדר' מסויים. מקורה של הסעודה בליל הסדר בסעודת קרבן הפסח שהתקיימה בזמן המקדש. בדורות שלאחר חורבן המקדש התפתחה הסעודה והשתנו סדריה באופן שמתאים למציאות ללא מקדש.

הסעודה מתנהלת על פי ה'הגדה של פסח', טקסט שמכיל את סדר הפעולות ואת הטקסטים שנאמרים במהלך הסעודה. ה'סדר' מכיל שני סוגים עיקריים של מרכיבים:

1. אכילת מאכלים מסוימים - המאכלים העיקריים שנאכלים הם: מצה, מרור וארבע כוסות של יין. חלק מהמאכלים הם מצוות מהתורה, וחלק נוספו על ידי חכמים. למאכלים השונים מתלוות משמעויות סימבוליות שונות שמביעות את הרעיונות השונים שעולים ב'סדר'. להלן המאכלים החשובים ביותר:

א. מצה - למצה יש סמליות כפולה: מצד אחד היא מסמלת את הלחם הפשוט והדל ('לחם עוני') שאכלו בני ישראל כעבדים במצרים. מצד שני, היא מסמלת את החירות שזכו בה בני ישראל ביציאה ממצרים, משום שעל פי הסיפור בתורה, המצות, שאפייתן מהירה יותר מאפיית לחם משום שמוותרים על שלב תפיחת הבצק, הן הלחם שבני ישראל אפו תוך כדי היציאה ממצרים.

קערת ליל הסדר

ב. מרור - ירק מר, המסמל את הקושי שבעבודת מצרים.

רגילים לקיים את המצווה על ידי אכילת חסה, שמזוהה כ'חזרת' שמופיעה במשנה כאחד מסוגי המרור.

ג. ארבע כוסות של יין ששותים במהלך ה'סדר' - מסמלות את החירות.

2. **אמירת ה'הגדה' של פסח** - שמכילה בעיקר את הסיפור של יציאת מצרים כפי שחז"ל ניסחו אותו, את תפילת ההלל, ושירים שונים שעוסקים בגאולה ממצרים ובגאולה מהגלות.

מצות

איסור החמץ ומצוות מצה

בחג הפסח כולו אסורה אכילת חמץ. חמץ מוגדר כמוצר אוכל שמכיל תערובת של דגנים ומים, ששהו לפני האפייה מספיק זמן כדי לתפוח ('להחמיץ'). בהלכה זמן זה מוגדר כ-18 דקות.

גם החזקה של מוצרי חמץ על ידי יהודים או בעלות עליהם אסורה במהלך ימי החג.

בלילה הראשון של החג - ליל ט"ו בניסן - יש חובה לאכול מצה (מוצרי דגנים ומים שלא 'החמיצו'). בשאר ימי החג אכילת מצה היא רשות.

אכילת המצה ואיסור אכילת החמץ קשורים לתיאור של התורה כיצד יציאת מצרים בני ישראל נאלצו למהר ולצאת בחיפזון, ולכן את הלחם שאפו בתור צידה לדרך אפו לפני שהספיק לתפוח ולהחמיץ (שמות יב, לט). כאמור לעיל, המצה, משום דלותה, מסמלת גם את תקופת השעבוד והעוני במצרים.

כדי לפנות לגמרי את הבית מחמץ לפני חג הפסח נהוג לנקות את הבתים לפני החג. בלילה שלפני י"ד בניסן מבצעים בדיקת חמץ, שבה בודקים בכל הבית, באמצעות נר, אם נותר חמץ. החיפוש באמצעות הנר מסייע לבדוק בפינות חשוכות. למחרת בבוקר נהוג לשרוף את החמץ שנמצא בבדיקה, וכל חמץ אחר שברשותנו, במדורות שנועדו לכך.

במהלך הדורות הוצע בהלכה פיתרון מעשי לבעיה של בעלי עסקים, כמו מפעלים או חנויות שהשמדת כל החמץ שלהם בערב הפסח תגרום להם להפסד כלכלי כבד - מכירת חמץ. מכיוון שהחזקת חמץ במהלך החג נאסרה רק על יהודים, מוכרים לפני החג את החמץ לאדם שאיננו יהודי, וקונים אותו בחזרה ממנו מיד בצאת החג. את החמץ שנמכר מכסים או מצניעים במהלך החג באופן שיהודי לא יבוא אתו במגע. הצורך בפתרון הלכתי זה, שאמנם במסגרתו המצווה לא מתקיימת באופן אידאלי, גדול במיוחד במציאות המודרנית בעולם מתועש, שבו לבתי עסק גדולים רבים היה קשה להתקיים כלכלית בלעדיו.

ספירת העומר

התורה מצווה לספור ארבעים ותשעה ימים (שבעה שבועות), בין חג הפסח לחג השבועות. ספירה זו מכונה ספירת העומר (על שם העומרים של השעורה שנקצרים בעונה זו - האביב - שמהם גם היו מביאים בתחילת הספירה קרבן מיוחד לבית המקדש). בכל יום סופרים על ידי אמירה של המספר של אותו יום.

מנהגי האֵבֶל בספירת העומר

בעקבות מסורת על מגפה שהמיתה בימי ספירת העומר תלמידים רבים של התנא ר' עקיבא, במאה השנייה לספירה, וכן בעקבות הפוגרומים שהתרחשו בעונה זו של השנה בארצות אשכנז בימי הביניים במהלך מסעי הצלב, התפתח מנהג לנהוג בימי ספירת העומר מנהגי אֵבֶל: יהודים נמנעים מקיום חתונות ושמחות גדולות אחרות, ואף נמנעים מתספורת וגילוח.

על פי רוב המנהגים, מנהגי אבלות אלה נמשכים רק עד ל"ג בעומר (היום ה-33 בספירת העומר; ל"ג בגימטריה=33), הַחֵל בִּי"ח באייר, משום שישנה מסורת שביום זה נפסקה המגפה שכילתה את תלמידי ר' עקיבא. תוספת נוספת של צביון חגיגי ניתנה ליום זה החל מהמאה ה-16. בעקבות העיסוק בקבלה בצפת אצל ר' יצחק לוריא (האר"י) ותלמידיו אז. חבורה זו עסקה הרבה בתכנים קבליים שיוחסו לתנא ר' שמעון בר יוחאי (שחי במאה ה-2 לספירה), ובעקבות כך התפתחו מסורות ומנהגים שחגגו את יום ל"ג בעומר, שמקובל במסורת כיום פטירתו של ר' שמעון בר יוחאי, שבו הוא מסר לתלמידיו הרבה מתורת הקבלה.

חג השבועות

היום החמישים, שבא לאחר ספירת ארבעים ותשעה ימים מחג הפסח, הוא חג השבועות, על שם שבעת השבועות שנספרו. על פי התורה (שמות לד, יח, כב; ויקרא כג, ט-כא) ימים אלה הם בין קציר השעורים לקציר החיטים - שהוא הקציר החשוב יותר, מפני שהחיטה היא הדגן החשוב והמשובח יותר, ומכאן השם הנוסף לחג - חג הקציר (שמות כג, טז). ה'ביכורים' שמביאים כקרבן מיוחד מהחיטה (בלבד) בחג השבועות העניקו לו בתורה גם את שמו הנוסף - חג הביכורים.

המסורת של חז"ל חיברה לחג השבועות החקלאי גם משמעות של ציון אירוע היסטורי שהוא חלק מהתהליך של היווצרות עם ישראל לאחר יציאת מצרים - מתן תורה. על פי המסופר בתורה בני ישראל קיבלו את התורה בהר סיני באחד מימי הראשונים של חודש סיון (בתורה -

החודש השלישי). בימים אלה של תחילת סיון גם חל יום החמישים מט"ז בניסן שחוגגים בו את חג השבועות (ו' בסיון). במהלך הדורות התפתח בכמה מקומות מנהג להישאר ערים במשך כל הלילה בליל חג השבועות - 'חג מתן תורה' - ולעסוק בלימוד תורה זכר למתן תורה אשר התרחש, כאמור, ביום זה לפי מסורות חז"ליות מסוימות.

לקריאה נוספת:

חג הפסח נידון מנקודות מבט רבות ומגוונות בספרות המסורתית ובספרות המחקר. סקירות כלליות שימושיות וקריאות העוסקות בהיבטים מגוונים של יום כיפור, בעיקר מנקודת מבט מסורתית, מצויות אצל דב הרמן, **מעגל החיים והמועדים בבית היהודי, ראש העין תשס"ה**, עמ' 139 - 173, ואצל הרב ישראל מאיר לאו, **יהדות הלכה למעשה: דברים שבעל פה (בעריכת ש' מייזליש)**, רמת-גן תשל"ח, עמ' 263-287. היבטים הגותיים-פילוסופיים של החג נידונו אצל אליעזר שביד, **ספר מחזור הזמנים: משמעותם של חגי ישראל, תל-אביב תשמ"ו**, עמ' 142-172. המעוניינים בהעמקה נוספת על תוכני החג מנקודת מבט מסורתית מודרנית עשויים למצוא עניין באסופה של מאמרים על היבטים מקראיים, חז"ליים, הלכתיים והגותיים של החג: **בחג המצות: קובץ מאמרים על חג הפסח (בעריכת אמנון בזק)**, אלון שבות תשע"ה.

סקירה מקיפה מתומצתת של החג ומנהגיו מפרספקטיבה היסטורית-מחקרית, המיועדת בעיקר לבעלי רקע מחקרי, נמצאת אצל יוסף תבורי, **מועדי ישראל בתקופת המשנה והתלמוד, ירושלים תש"ס**, עמ' 84-130. מחקרים מקיפים יותר ועדכניים יותר על התפתחות ליל הסדר בתקופת חז"ל, המיועדים בעיקר לבעלי רקע מחקרי, מצויים בספרו של יוסף תבורי, **פסח דורות: פרקים בהלכות ליל הסדר, תל-אביב תשס"ו**, ובספרו של דוד הנשקה, **מה נשתנה?: ליל הפסח בתלמודם של חכמים, ירושלים תשע"ו**.

ו. חגים ומועדים [5]

חנוכה ופורים

חנוכה

בשנת 167 לפני הספירה גזר המלך היווני ששלט באותה עת בארץ ישראל, אנטיוכוס הרביעי, גזירות דת על היהודים בארץ ישראל. יהודים שאימצו את הדת והתרבות ההלניסטית, שכינו 'מתיוונים', השתלטו על בית המקדש והקריבו בו קרבנות לאלים יוונים. על היהודים נאסר לקיים את מצוות התורה. הגזירות גרמו למרד החשמונאי, בראשותו של מתתיהו, כוהן ממדיעין, וחמשת בניו. באחת מנקודות השיא של המרד, בשנת 164 לפני הספירה, הצליחו החשמונאים לכבוש את ירושלים ובית המקדש מידי המתיוונים, לנקות את בית המקדש מהפולחן האילי ו'לחנוך' אותו מחדש כמקדש יהודי - לייסד בו מחדש פולחן יהודי ('חנוכת המקדש' או 'חנוכת המזבח'). החשמונאים קבעו, לזכר המאורעות האלה, את חג החנוכה, שנחגג במשך שמונה ימים החל מכ"ה בכסלו - היום שבו חנכו מחדש את המקדש.

בחנוכה אין איסור על עשיית מלאכה.

המצווה המרכזית בחנוכה היא הדלקת נרות חנוכה בלילו של כל אחד מהימים. בכל יום מימי החנוכה מדליקים מספר שונה של נרות, כמספרו של אותו יום בחג: ביום הראשון מדליקים נר אחד, בשני שני נרות וכן הלאה. כך האור מיתוסף ככל שהחג מתקדם.

אחד ההסברים למצוות הדלקת הנרות בחנוכה היא ההדלקה מחדש של נרות המנורה במקדש על ידי החשמונאים. היא גם מביעה את תפיסת הניצחון של החשמונאים החלשים והמעטים על הצבא היווני החזק

והגדול כניצחון של האור על החושך. במקור אחד חז"ל קשרו את הדלקת הנרות בחנוכה למסורת של 'נס פך השמן'. על פי מסורת זו, בזמן שהשתלטו החשמונאים מחדש על המקדש נותר רק 'פך' (כד) קטן של שמן טהור (שלא טומא על ידי היוונים) שניתן היה להדליק בו את המנורה. ברם, התרחש נס והשמן המועט, שהיה אמור להספיק ליום אחד, הספיק לשמונה ימים.

חנוכה עם נרות חנוכה

נהוג להדליק את הנרות בחנוכייה - כלי/מתקן ובו מקום לשמונה נרות ולנר נוסף שמכונה שִׁמְשֵׁשׁ, שבאמצעותו מדליקים את הנרות. מקובל להדליק שמש גם כדי שיאיר בנוסף לנרות החנוכה, משום שעל פי ההלכה אסור להשתמש בנרות החנוכה עצמם לתאורה.

כנרות חנוכה משמשים נרות שעווה או פתילות בשמן זית.

הנרות מודלקים במקום שבולט כלפי חוץ, במטרה שייראו על ידי העוברים והשבים ברחוב, וכך יתפרסם נס הניצחון על היוונים. השילוב של המוטיבים של האור שהדליקו באמצעות שמן, והעובדה שחנוכה חל בעונת מסיק הזיתים בארץ ישראל הוליד מנהגים עממיים של אכילת מאכלים עשירים בשמן בחנוכה.

מצווה נוספת בחנוכה היא אמירת תפילת ההלל בכל אחד מימי החג. תפילה זו נאמרת בדרך כלל בבית הכנסת, בתפילת שחרית.

פורים

ימי הפורים נחגגים כזיכרון להצלת יהודי האימפריה הפרסית מגזירת

ההשמדה שזים וגזר עליהם המן בן המדתא, שרו הבכיר של המלך אחשוורוש, כמסופר בתנ"ך בספר אסתר (שנקרא גם 'מגילת אסתר'). ההצלה התאפשרה על ידי שאסתר, נערה יהודיה שנלקחה כאשה למלך ומונתה למלכה, הצליחה לגרום למלך להוציא להורג את המן ושכנעה אותו לאפשר לה ולמרדכי, דודה, ששימש גם הוא כשר של המלך, לתת רשות ליהודים להילחם באויביהם ולהתגונן מהם.

צו חדש זה ביטל, בפועל, את גזירת ההשמדה. היהודים אכן פגעו באויביהם בי"ג באדר, היום שבו הייתה אמורה להתבצע ההשמדה, ונחו וחגגו את ניצחונם בי"ד באדר. על כן נקבע לחגוג את פורים בי"ד באדר.

בסיפור אסתר מסופר שבשושן, עיר הבירה של אחשוורוש שהיתה מוקפת חומה, המשיכו מרדכי ואסתר את הלחימה באויבי היהודים יום נוסף, והם נחו וחגגו את הניצחון בט"ו באדר. כזכר לכך נקבע שבערים בארץ ישראל שהיתה בהם חומה עתיקה, מהימים שבני ישראל נכנסו מהמדבר לארץ, ובראשן ירושלים, חוגגים את פורים ביום שלמחרת - בט"ו באדר.

תענית אסתר

בסיפור אסתר בתנ"ך מסופר שעם היוודע גזירת המן להשמיד את היהודים הורתה אסתר על צום של שלושה ימים, שלאחריו היא תנסה לבוא אל המלך אחשוורוש ותבקש לבטל את גזירת ההשמדה. יש להניח שימי צום אלה הוקדשו על ידי היהודים שהשתתפו בהם לתפילה להצלחתה. על פי התיארוכים בסיפור, צום זה התקיים באמצע חודש ניסן, וכלל גם את היום הראשון של חג הפסח. כזכר לצום זה נקבע בתחילת ימי הביניים, ככל הנראה במאה השמינית לספירה, י"ג באדר, היום שקבע המן להשמדת היהודים, כיום תענית (=צום) שמכונה תענית אסתר. הסיבה שהתאריך המקורי של הצום המצוין במגילה לא נקבע בצום בדורות הבאים היא שהעיתוי, בחג הפסח, אינו מאפשר לצום בימים כתיקונם. בתענית אסתר זוכרים ומציינים בצום ובתפילה את צומם של אסתר והיהודים בשעת מצוקתם.

מגילת אסתר

מצוות הפורים

בפורים יש ארבע מצוות:

1. **קריאת מגילת אסתר** - בליל פורים ובבוקר קוראים, בדרך כלל בבית כנסת או בהתכנסות ציבורית אחרת, את ספר אסתר מתוך מגילת קלף שעליו היא כתובה בדיו, המכונה מגילת אסתר. מנהג עממי ידוע שנהוג במקומות רבים הוא 'הכאת המן' - הרעשה באמצעות רעשנים או כלים אחרים בכל פעם שמוזכר שמו של המן בקריאת המגילה. מנהג זה מבוסס, ככל הנראה, על מנהג כללי יותר שמופיע בספרות חז"ל, שכאשר נשמע שמו של אדם רשע נוהגים להגיב באמירה שלילית כלשהי, בעקבות הפסוק 'ושם רשעים ירקב' (משלי י ז), ואולי גם על מנהגים דומים שהיו מקובלים במקומות אחרים בעולם העתיק למחיקת זכרונם של רשעים.
2. **משלוח מנות** - שליחת שתי מנות של אוכל לידיד אחד, כדי לסמל את האחוה והאחדות ביום זה.
3. **מתנות לאביונים** - נתינת צדקה לפחות לשני עניים - כדי לסמל את האחוה בין כל חלקי האוכלוסייה ביום זה.
4. **סעודת פורים** - אכילת סעודה חגיגית ביום הפורים. בסעודה זו נהוג גם לשתות יין רב, על פי דבריו של אחד החכמים בתלמוד שאדם צריך להתבסס בפורים, ככל הנראה משום שבמגילת אסתר נאמר שהיהודים חגגו את ניצחונם על אויביהם ב'משתה'.

מנהגים עממיים בפורים

יש מנהג עממי להתחפש בפורים, והשמחה בפורים, ככל הנראה בהשראת המנהג לשתות יין רב, היא לעיתים בעלת צביון של צחוק והומור. במגמה זו משתלב גם המנהג של 'הכאת המן' בזמן קריאת המגילה, שתואר לעיל. אמנם, הסיבה לאווירה הזו המקובלת דווקא בפורים אינה ברורה דיה.

לקריאה נוספת:

היבטים שונים של חנוכה ופורים נידונו במקומות שונים. סקירות כלליות שימושיות וקריאות העוסקות בהיבטים מגוונים של חגים אלה, בעיקר מנקודת מבט מסורתית, מצויות אצל דב הרמן, **מעגל החיים והמועדים בבית היהודי, ראש העין תשס"ה, עמ' 252-280**, והרב ישראל מאיר לאו, **יהדות הלכה למעשה: דברים שבעל פה (בעריכת ש' מייזליש), רמת-גן תשל"ח, עמ' 217-236, 288, 295-298**. היבטים הגותיים-פילוסופיים של החגים האלה נידונו אצל אליעזר שביד, **ספר מחזור הזמנים: משמעותם של חגי ישראל, תל-אביב תשמ"ז, עמ' 123-142, 173-238**. סקירה מקיפה מתומצתת של החגים האלה ומנהגיהם מפרספקטיבה היסטורית-מחקרית, המיועדת בעיקר לבעלי רקע מחקרי, נמצאת אצל יוסף תבורי, **מועדי ישראל בתקופת המשנה והתלמוד, ירושלים תש"ס, עמ' 323-390**.

12. תעניות ציבור

תעניות ציבור

היהדות רואה חשיבות רבה בזיכרון ההיסטוריה ולמידה ממנה. יש מצוות בתורה שחלק מרכזי שלהן הוא הזיכרון של מאורע היסטורי, כגון זכירת פגיעת אנשי עמלק בבני ישראל כשיצאו ממצרים (דברים כה, יז-יט). גם בנוגע למצוות אחרות אנו מוצאים בתורה אלמנט של הזכרת מאורעות היסטוריים מרכזיים כמו יציאת מצרים כנימוק לאותן מצוות, כגון במצוות השבת (דברים ה, טו) או במצוות שונות של דאגה לחלשים בחברה (למשל דברים כד, יח, כב).

לצד החגים הרבים המציניים אירועים משמחים שהתרחשו בהיסטוריה היהודית קיימים בלוח העברי גם ימי אָכֵל ציבוריים, שמזכירים אירועים קשים וכואבים מרכזיים מהעבר היהודי, ומצינים על ידי תענית (=צום). רוב הימים הללו, מציניים אירועים שקשורים לחורבן בית המקדש וירושלים והיציאה לגלות. ימים אלה, שהציבור מצווה לצום בהם, מכונים תעניות ציבור.

המאורע הטרגי של חורבן בית המקדש וירושלים, שהתרחש פעמיים במהלך ההיסטוריה היהודית (586 לפני הספירה, 70 לספירה, ראו להלן תשעה באב), נחשב אירוע משמעותי ביותר, הן בטרגיות שלו והן בהשפעתו על עיצוב ההיסטוריה היהודית. החורבנות לא היו רק הרס של בניין מפואר וחשוב ששכן בירושלים, אלא חורבן המרכז הדתי של היהדות, מקום שבו רוכז הפולחן הדתי. יתר על כן, היו לחורבנות משמעויות נוספות, רחבות יותר: חורבן העיר ירושלים כולה, ואֶתֶּה חלקים גדולים אחרים בארץ ישראל. חורבנות אלו התרחשו בסוף מלחמה עקובה מדם שגבתה קרבנות רבים בנפש מהעם היהודי. החרבת ירושלים גררה אובדן של האוטונומיה היהודית כולה (בחורבן הבית הראשון) או חלקה הגדול (בחורבן הבית השני) ופגיעה משמעותית בכל החברה היהודית.

חורבן הבית השני, בשנת 70 לספירה, היה התחלה של תקופת גלות ארוכה מאוד, כאלפיים שנה, שבה העם היהודי נותר ללא שלטון עצמי, ובתקופות רבות כמעט ללא נוכחות בארצו. בחלקים גדולים מהגלות היותו של העם היהודי בגולה, תחת שלטון של עמים אחרים, הביא עמו נחיתות אזרחית ודתית, השפלות, הצקות ואף פגיעה פיזית רבה. כל ההשלכות האלה של החורבן עשויות להסביר את העובדה שבלוח העברי יש סדרה שלמה של ימי תענית שמוקדשים לזיכרון החורבן, התאבלות עליו ועל השלכותיו הקשות במהלך השנים, וניסיון להפיק לקחים דתיים ממנו (לפי התפיסה המסורתית: תיקון החטאים שגרמו לחורבן וחטאים באופן כללי). להלן נפרט את התעניות השונות שקיימות בלוח העברי בהקשר חורבן בית המקדש.

צום גדליה

צום גדליה חל בג' בתשרי, היום שאחרי ראש השנה. אחרי שהממלכה הבבלית החריבה את ירושלים, בשנת 586 לפני הספירה, והגלו את רוב האוכלוסייה היהודית לבבל (עיראק של היום), נותרו יהודים מעטים בארץ, והבבלים מינו את גדליה בן אחיקם להנהיג אותם - כך שעדיין, גם לאחר החורבן, נותרה נוכחות יהודית עם שלטון יהודי (אמנם כפוף לבבלים) בארץ. ברם, אדם אחר, ישמעאל בן נתניה, ממשפחת המלוכה ששלטה בארץ עד החורבן, קינא במינויו של גדליה למנהיג,

ורצח את גדליה בראש השנה. בעקבות רציחת גדליה חששו היהודים בארץ מתגובת הבבלים וירדו ברובם למצרים. כך נסתם הגולל על הנוכחות היהודית בארץ ישראל, עד ששבו אל הארץ העולים מבבל בשיבת ציון, כשבעים שנה אחר כך. החיסול הסופי של הנוכחות והשלטון היהודיים בארץ ישראל בעקבות רציחת גדליה היו שלב נוסף בחורבן. אירועים אלה מצוינים בצום גדליה. צום גדליה היה אמור לחול בראש השנה, אך, מכיוון שזהו יום חג צמים ביום שאחרי ראש השנה, בג' בתשרי. צום זה מתחיל בבוקר ג' בתשרי ונמשך עד הערב, ונאסרו בו אכילה ושתייה.

עשרה בטבת

על פי המסופר בתנ"ך, בעשרה בטבת (בשנת 588 לפני הספירה, כשנה וחצי לפני חורבן ירושלים) החל המצור של הבבלים על ירושלים שהביא לחורבן בית המקדש הראשון. על כן גם יום זה נקבע כתענית ציבור. תענית זו מתחילה בבוקר י' בטבת ונמשכת עד הערב, ונאסרו בה אכילה ושתייה. לאחר קום המדינה המליצה הרבנות הראשית לישראל לציין בתאריך זה יום זיכרון לשואה, אולם, יום הזיכרון הממלכתי לשואה נקבע על ידי הכנסת ליום כ"ז בניסן. למרות זאת, גם בי' בטבת מציינים את זיכרון נרצחי השואה, בעיקר על ידי אמירת קדיש. רבים מהנרצחים בשואה לא הותירו אחריהם בני משפחה שיאמרו עליהם קדיש, ורבים מהשורדים אינם יודעים את תאריך מותם של קרוביהם הרבים שנרצחו. לכן הרבנות קבעה את י' בטבת כיום הקדיש הכללי - יום שבו יאמרו קדיש על כל אלה שנרצחו בשואה ושלא מציינים עבורם יום זיכרון אישי.

שבעה עשר [י"ז] בתמוז

י"ז בתמוז הוא היום שבו הסתיים המצור של הרומאים על ירושלים בשנת 70 לספירה, כאשר הרומאים הצליחו לפרוץ את החומה ולהבקיע לתוך העיר. פריצתם של הרומאים לעיר הביאה, כעבור שלושה שבועות, להחרבת המקדש בתשעה באב. המאורע הזה מצוין ביום צום בי"ז בתמוז. הצום מתחיל מהבוקר של י"ז בתמוז ונמשך עד הערב, ונאסרו בו אכילה ושתייה.

ימי בין המצרים

התקופה שבין י"ז בתמוז לתשעה באב מכונה 'בין המצרים' או 'שלושת השבועות'. מבחינה היסטורית, הבקעת חומות ירושלים על ידי הרומאים בי"ז בתמוז הביאה לחורבן המקדש השני בתשעה באב, ולכן הימים שבין שני הצומות, שהיו חלק מתהליך החורבן, קיבלו גם הם אופי חלקי של אָבָל. מנהגי האָבָל הם בעיקר הימנעות מעריכת חתונות ושמחות אחרות, וכן איסור על תספורת וגילוח.

מנהגים אלה חלים לאורך כל שלושת השבועות בעדות אשכנז, ואילו בעדות המזרח מנהגי האבל מתחילים בתחילת חודש אב, ונמשכים תשעה ימים (תשעת הימים). בעדות אשכנז מוסיפים בתשעת הימים רמה נוספת של אָבֵל על ידי הימנעות מכיבוס ורחצה (מעבר לצורכי ההיגיינה הבסיסיים) והימנעות מאכילת בשר ושתיית יין. ואילו ברוב עדות המזרח החמרות אלה נוהגות רק באותו שבוע שתשעה באב חל בו.

תשעה באב

תשעה (ט') באב הוא צום המציין את חורבנם של שני בתי המקדש: הראשון שחרב על ידי האימפריה הבבלית (586 לפני הספירה) והשני על ידי האימפריה הרומית (70 לספירה). על כן, יום זה נחשב ליום האבל המשמעותי ביותר מבחינת הצום, תשעה באב עוצב על פי מודל ה'עניניים' של יום הכיפורים: הוא מתחיל עם השקיעה בליל ט' באב, ומסתיים בצאת הכוכבים בליל י' באב. נאסרו בו, נוסף על אכילה ושתייה, גם רחיצה, סיכה, נעילת הסנדל ותשמיש המיטה. כביטוי לאָבֵל, נהוג לא לשבת על גבי כסאות רגילים מהערב עד חצות היום, בעיקר בבתי הכנסת, אלא יושבים על הרצפה או כסאות נמוכים, בדומה לאבלים שיושבים שבעה. בערב ובבוקר מתכנסים בתשעה באב בבית הכנסת לקריאה של מגילת איכה (=ספר בתנ"ך שמכיל 'קִינוּת' - סוג של שירה שמביעה אָבֵל וצער על חורבן ירושלים). כמו כן מקובל לקרוא פיוטים שונים העוסקים בחורבנות ובצרות אחרות שפקדו את עם ישראל במשך הדורות; פיוטים כאלה מכונים 'קִינוּת'.

לקריאה נוספת:

התעניות השונות, התפתחותן והיבטים מעשיים והגותיים שלהן, נידונו מנקודות מבט שונות במקומות שונים. סקירות כלליות שימושיות וקריאות העוסקות בהיבטים מגוונים של התעניות, בעיקר מנקודת מבט מסורתית, מצויות אצל **דב הרמן**, **מעגל החיים והמועדים בבית היהודי**, ראש העין, תשס"ה, עמ' 252-280, והרב **ישראל מאיר לאו**, **יהדות הלכה למעשה: דברים שבעל פה (בעריכת ש' מייזליש)**, רמת-גן תשל"ח, עמ' 204, 243, 304-313. היבטים הגותיים-פילוסופיים של התעניות נידונו אצל **אליעזר שביד**, **ספר מחזור הזמנים: משמעותם של חגי ישראל**, תל-אביב תשמ"ז, עמ' 173-216. סקירה מקיפה מתומצתת של התעניות ומנהגיהם מפרספקטיבה היסטורית-מחקרית, המיועדת בעיקר לבעלי רקע מחקרי, נמצאת אצל **יוסף תבורי**, **מועדי ישראל בתקופת המשנה והתלמוד**, ירושלים תש"ס, עמ' 391-415.

13. מעגל החיים היהודי

ברית מילה

התורה מצווה 'למול' כל תינוק זכר שנולד בעם ישראל ביום השמיני ללידתו (בראשית יז, ט-יד; ויקרא יב, ג). ה'מילה' היא הסרת ה'ערלה' מהגוף. טקס זה נקרא ברית מילה, ולמעשה מצווה זו מסמלת את כניסת הילד לעם היהודי. זוהי מצווה שהרוב המכריע של היהודים מקיימים, גם אלו שאינם רואים עצמם כדתיים, מאמינים או שומרי מצוות או מסורת. את ברית המילה מבצע בדרך כלל רופא או מוהל (אדם שקיבל הכשרה רפואית לביצוע הפעולה הזו).

במהלך הדורות נחשבה ברית המילה לסוג של סימן היכר פיזי - חותמת פיזית - ליהודים (ומאוחר יותר גם מוסלמים, שרואים עצמם כממשיכיו של ישמעאל, בנו של אברהם), אף שכיום גם בני עמים אחרים מסירים את ערלתם מסיבות שונות, בעיקר רפואיות. נהוג שחלק מטקס ברית המילה הוא גם נתינת השם לתינוק. יהודי שלא עבר מסיבה כלשהי ברית מילה בגיל שמונה ימים עדיין מחויב בה, בכל גיל (למעט מצב רפואי של סכנת חיים).

פדיון הבן

התורה מצווה 'לפדות' כל בכור שנולד בעם ישראל (שמות יג, יא-טו). הנימוק למצווה זו בתורה הוא, שכדי לאלץ את המצרים לשחרר את בני ישראל מהעבדות במצרים אלוהים הביא על המצרים, לאחר תקופת סירוב ארוכה, את 'מכת בכורות'. בלילה אחד כל בכור בעם המצרי מת, אבל אלוהים הגן על בכורי בני ישראל והם נותרו בחיים. בעקבות זאת קובעת התורה שכל בכור שנולד בעם ישראל למעשה 'מוקדש' או 'שייך', באופן סמלי, לאלוהים. ברם, מכיוון שהתורה אינה מעוניינת שהבכורים ילקחו בפועל מהוריהם, ומתנגדת להקרבת קרבנות אדם, היא מצווה על ההורים 'לפדות' את הבכור בחזרה מאלוהים בטקס שמכונה פדיון הבן. הפדיון מתבצע כאשר התינוק מגיע לגיל חודש על ידי נתינת סכום סמלי של חמישה שקלי כסף לכוהן (סכום שמוערך כיום בכ-100 גרם כסף נקי, על פי מחיר הכסף בזמן הטקס). הטקס מלווה על פי רוב בסעודה חגיגית.

בר/בת מצווה

ציווי התורה הרבים מחייבים רק אדם בוגר. גיל הבגרות, שנקבע על ידי חז"ל, הוא שתיים-עשרה שנה לבנות ושלוש-עשרה לבנים. מעל גיל זה יהודי לא רק נחשב מחויב במצוות, אלא הוא בוגר ואחראי למעשיו מבחינה משפטית לפי ההלכה היהודית. את ההגעה לבגרות, המכונה 'גיל מצוות', מקובל לחגוג בטקס שנקרא בר-מצווה (לבנים; בר=בן בארמית) או בת-מצווה (לבנות).

נער בר מצווה עולה לתורה

טקס בר-המצווה של בנים כולל בדרך כלל עלייה לתורה בבית הכנסת. בקהילות לא אורתודוקסיות נהוג מזה שנים שטקס דומה מתבצע גם בבת-מצווה. בשנים האחרונות, גם חלקים מסוימים מהציבור האורתודוקסי מקיימים טקס של עלייה לתורה של בת-מצווה, בדרך כלל בפורום של נשים בלבד.

נישואין

התפיסה היהודית של הנישואין רואה את הקשר בין בני הזוג והמחויבות ההדדית שמתלווה אליו כדבר מקודש. יצירת הקשר בין בני הזוג מורכבת משני שלבים, שכיום מקובל לצרפם במסגרת טקס אחד. השלב הראשון, המכונה קידושין, מתבצע כך: האיש נותן לאשה חפץ בעל ערך כספי, בדרך כלל טבעת. לפי ההלכה, פעולת נתינת הטבעת לאשה על ידי האיש מעניקה תוקף משפטי לקשר בין בני הזוג. השלב השני נקרא 'נישואין', והוא מתבצע על ידי עמידתם של בני הזוג יחד תחת החופה, שמסמלת קורת גג משותפת, כך שלאחר החופה בני הזוג נחשבים נשואים.

בזמן העמידה תחת החופה מברכים על כוס יין את שבע ברכות הנישואין. הברכות מביעות הכרה והודיה לאלוהים על הטוב שהוא יצר בעולם, שחלקים חשובים ממנו - החיים והזוגיות - באים לידי ביטוי בנישואין. מאז חורבן בית המקדש וירושלים (ראו מושג תעניות) נוהגים בקהילות רבות להזכיר תחת החופה שהשמחה אינה מושלמת בגלל חסרונם, באמצעות פעולות שונות: נתינת מעט אפר, שמסמל את שריפת המקדש וירושלים, על ראש החתן; ושבירת כוס על ידי החתן - שמסמלת את חוסר השלמות של השמחה. קודם לשבירת הכוס אומרים את הפסוק 'אם אשכחך ירושלים תשכח ימיני, תדבק לשוני לחכי אם לא אֶזְכְּרֶיךָ, אם לא אעלה את ירושלים על ראש שמחתי' (תהילים קלז, ה-ו). הזכרת החורבן בזמן הנישואין מדגישה את השייכות והחיבור של הזוג הנישא והמשפחה החדשה שהוא מקים לעם היהודי ולהיסטוריה המשותפת שלו.

גירושין

ביהדות יש אפשרות לפרק את הנישואין אם בני הזוג אינם רוצים או אינם יכולים לחיות יחד, אם כי אפשרות הגירושין נחשבת כמוצא אחרון. בהלכה היהודית כיום נדרשת הסכמה של שני הצדדים כדי לאפשר גירושין. הגירושין עצמם מתרחשים כאשר האיש נותן לאשה גט (המכונה בתורה 'ספר כריתות' (דברים כד, א) - מסמך רשמי שכתוב בדיו על קלף, שמכריז על כריתת קשר הנישואין ביניהם, הנמסר לה בנוכחות בית דין רבני או על ידי שליח הממונה מטעם בית דין כזה.

מוות ואבל

כפי שההלכה מקיפה את כל חיי האדם, היא עוסקת גם במוות.

כאשר אדם מת כל קרובי המשפחה שלו מדרגה ראשונה - אב/אם, בן/בת, אח/אחות, בן/בת זוג (שהיו נשואים לנפטר) מוגדרים בהלכה כאבלים. למצב זה של אבלות יש כמה שלבים, ששונים זה מזה באופיים ובמעשים המאפיינים אותם. השלבים השונים בנויים כדי להתאים לתחושות האבל ולמצבי הנפש שמאפיינים את האבלים בשלבים שונים לאחר המוות של בן משפחתם. הם מעוצבים אפוא כהליך, שתחילתו בעוצמה הגבוהה ביותר, כאשר האבלים בשעתם הקשה ביותר, והעוצמה פוחתת עם הזמן. המטרה מבחינת המסורת היהודית היא להשיב את החיים למסלולם בהדרגה. בתהליך האבל היהודי מודגש הערך של השמירה על זכרון המת, יחד עם אי-שקיעה בחוויית האבל והעצבות, והיכולת להמשיך לחיות, עד שבתום האבל רשאי וצריך האבל לחיות בצורה מלאה ושמחה, כמו שהיה לפני האבלות.

השלבים השונים הם:

1. אנינות - מרגע המוות ועד הקבורה האבלים מכונים אֲנִינִים (המילה 'און' במקרא פירושה צער ואבל; ראו למשל דברים כו, יד). זהו השלב הראשון, לאחר שהבשורה הקשה מתקבלת, ולעתים קרובות האבל שרוי במצב של הלם ראשוני ומצוקה או כאב נפשי חזק, ולא לחלוטין מעכל את המציאות. ההלכה מכירה במצב הנפשי הזה בכך שבטווח הזמן האמור האבלים פטורים מכל החובות הדתיות (לא מהאיסורים) ביהדות. שלב זה נמשך עד הקבורה, שבאמצעותה עשוי להתרחש עיכול מסוים, ראשוני, של המוות. לפני טקס הקבורה האבלים קורעים לאות אבל קריעה בבגד שהם לובשים, ואת הבגד הזה הם לובשים במשך כל השבוע שאחרי הקבורה, שמכונה שבעה.

2. שבעה - בשבעת הימים הראשונים שלאחר הקבורה האבלים 'יושבים שבעה'. בכל ימי השבוע הזה (מלבד שבת, שבה לא מראים סממנים חיצוניים של אבל, מפאת קדושתה) האבלים יושבים בבית על הרצפה או כיסא נמוך, ומכרים באים לנחם אותם. בימי השבעה האבלים מתהלכים יחפים או בנעליים שאינן עשויות מעור, ותספורת וגילוח אסורים כאות אבל. אחרי הקבורה האבלים מתחילים לומר בכל יום את הקדיש (ראו מושג קדיש).

3. שלושים - השלב השני באבלות הוא מתום השָׁבָעָה עד חודש (שלושים יום) לאחר הפטירה. שלב זה מאופיין על ידי אבלות מופחתת. תספורת וגילוח עדיין אסורים, והאבלים מקפידים לא ללכת לשמחות/מסיבות. במשך השלושים ממשיכים האבלים לומר קדיש (ראו מושג) בשעת התפילות. מלבד זאת החיים שבים למסלולם, לפחות במישור המעשי.

4. שנה (י"ב חודש) - כאשר אדם מתאבל על אחד מהוריו, תקופת האבלות ההלכתית ארוכה יותר, בשל חובת הכבוד המיוחדת שצריך לנהוג כלפי ההורים. במשך השנה הראשונה האָבֵל ממשיך להגיד קדיש, וגם נמנע מלחגוג שמחות ולהשתתף בשמחות או במסיבות.

יום זיכרון [יום השנה, 'יארצייט']

גם לאחר שעברה תקופת האבלות הרשמית על הנפטר הוא לא אמור להישכח מן הלב. על פי המסורת, אף שהגוף מת הנשמה ממשיכה להתקיים. הזכרת הנפטר בתפילות שונות מכונה אפוא 'הזכרת נשמות', 'זכור' או 'השכבה'.

התאריך שבו אדם נפטר מכונה 'יום זיכרון', 'יום השנה' או 'יארצייט', שהוא תרגומו של 'יום השנה' ביידיש. קרוביו של הנפטר אומרים ביום זה קדיש בכל התפילות. המשפחה נוהגת להתאסף ליד הקבר, ולומר שם את הקדיש ואת 'אל מלא רחמים' - תפילה שפותחת בפנייה אל אלוהים, כ'אל מלא רחמים', ומבקשת שנשמת הנפטר תתקבל על ידיו. בחלק מהעדות גם מקיימים ביום השנה לימוד תורה וסעודה לזכר הנפטר.

להזכרת נשמתם של הנפטרים מוקדשת, בחלק מהעדות, גם תפילה מיוחדת בחגים: בזמן השמחה זוכרים גם את מי שאינם יכולים לשמוח עמנו. בתפילה בבית הכנסת ביום הכיפורים, בשמחת תורה, ביום השביעי של פסח ובחג השבועות מקיימים 'הזכרת נשמות', המכונה גם 'זכור' - על שם המילה שפותחת את התפילה שנאמרת במעמד זה, שמבקשת מאלוהים שיזכור את נשמת הנפטר. קרובי הנפטר אומרים עליו את תפילת 'זכור' ותפילת 'אל מלא רחמים'. במעמד זה גם הציבור כולו כציבור מזכיר את נשמותיהם של הרוגים 'לאומיים' - נרצחי השואה והנופלים במלחמות ישראל.

קדיש

הקדיש הוא תפילה שנכתבה בארמית, והיא עוסקת בדברי שבח לאלוהים. משמעות אמירת הקדיש על ידי אבלים היא שגם בשעתו הקשה יהודי מכיר בהנהגתו של אלוהים את העולם, ומסוגל ומחויב לשבח אותו.

גיור

מבוא – העם היהודי

חז"ל קבעו שההשתייכות לעם היהודי נקבעת על פי האם: בן או בת לאם יהודיה ייחשבו יהודים גם אם האב אינו יהודי, ולהיפך. אחת המשמעויות המרכזיות שנובעות מהגדרת אדם כיהודי או לא-יהודי היא שליהודי אסור, על פי ההלכה, להתחתן עם מי שאינו יהודי. נישואין כאלה – המכונים נישואי תערובת – לא יוכרו אפוא על ידי הרבנות הראשית בישראל, וממילא גם לא יוכרו על ידי החוק במדינת ישראל.

גיור

יש אפשרות למי שלא נולד כיהודי להצטרף לעם היהודי, באמצעות תהליך שמכונה 'גיור'. אדם שעבר גיור (התגייר) מכונה גֵּר. הוא וצאצאיו לכל הדורות נחשבים יהודים לכל דבר ועניין. לאורך הדורות, המשמעות של גיור והצטרפות לעם ישראל היתה קבלת כל המחויבויות שחלות על כל יהודי הכלולות בהלכה היהודית. תהליך הגיור הנקבע בהלכה כולל הסכמה של המתגייר לקבל על עצמו את התורה והמצוות, טבילה במקווה טהרה, ולזכרים – גם ברית מילה. התהליך מתבצע בפני דין מיוחדים שמונו לשם כך.

גיור בעידן המודרני ובמדינת ישראל

במאות האחרונות, בעיקר מאז התפשטות ההשכלה באירופה, חלקים גדולים מהעם היהודי נטשו את האמונה באלוהים או את המחויבות למצוות, ואף על פי כן המשיכו לראות את עצמם כשייכים, מבחינה לאומית, לעם היהודי. יתר על כן, מאז קום מדינת ישראל חיים בה אנשים שרואים עצמם כישראלים לכל דבר, התורמים למדינה ולהגנה עליה, גם ללא מחויבות לאמונה באלוהים ולמצוות התורה. אנשים רבים עלו לארץ והצטרפו למדינה, ללא זיקה למורשת היהודית, בייחוד בעשורים האחרונים, שבהם עלו מאות אלפים מברית המועצות לשעבר. חלק גדול מהעולים הללו הגיעו ממשפחות שבהן האב היה יהודי ולא האם, ולכן הם רואים את עצמם כיהודים שגורלם קשור בגורל העם היהודי ובגורל מדינת ישראל, אף שאינם מוגדרים כיהודים לפי ההלכה, ואף שלחלק גדול מהם אין כוונה לחיות כשומרי מצוות.

מצבים אלה מציבים אתגרים גדול למערכת הרבנית. ההתמודדות הזו הביאה בשנים האחרונות להתפתחות של מתח רב וויכוחים עזים בחברה הישראלית, על זרמיה וחלקיה השונים, שחלקם טוענים שהצטרפות לעם ישראל כיום לא צריכה להיות

מותנית בקבלת ההלכה כדרך חיים, בעוד שגישה כזו אינה מקובלת על אחרים. אף בתוך ציבור הרבנים שמתמודד מעשית עם הגיור ישנם חילוקי דעות רבים על הדרך הנכונה, ציבורית והלכתית, להתמודד עם האתגרים הללו, ובפועל מיושמות בבתי דין שונים גישות שונות, חלקן מקלות יותר וחלקן מחמירות יותר, לדרישה מהעוברים גיור לקבל על עצמם את המצוות.

לקריאה נוספת:

היבטים שונים של מעגל החיים היהודי נידונו במקומות שונים. סקירות כלליות שימושיות וקריאות העוסקות בהיבטים מגוונים של חגים אלה, בעיקר מנקודת מבט מסורתית, מצויות אצל דב הרמן, **מעגל החיים: בבית היהודי, ראש העין תשס"ה**, והרב ישראל מאיר לאו, **יהדות הלכה למעשה: דברים שבעל פה (בעריכת ש' מייזליש)**, רמת-גן תשל"ח, עמ' 41-45, 317-378. נקודת מבט הגותית-פילוסופית על מעגל החיים היהודי מצויה בספרו של אליעזר שביד, **ספר מחזור הזמנים: משמעותם של חגי ישראל, תל-אביב תשמ"ו**, עמ' 261-282.

מבט מחקרי-היסטורי על הטקסים שמתקיימים בנקודות זמן שונות במעגל החיים היהודי, שמיועד בעיקר לבעלי רקע מחקרי, מצוי במחקריו של ניסן רובין, **ראשית החיים: טקסי לידה, מילה ופדיון הבן במקורות חז"ל, תל-אביב תשס"ה**; שמחת החיים: טקסי אירוסין ונישואין במקורות חז"ל, תל-אביב תשס"ד; קץ החיים: טקסי קבורה ואבל במקורות חז"ל, תל-אביב תשנ"ז. מבט רחב, מנקודת מבט מחקרית, על הקדיש אפשר למצוא באוסף המאמרים שערך דוד אסף, **הקדיש: מקורו, משמעותו ודיניו: אוסף הלכות ומאמרים, חיפה תשנ"ט**.

זכויות יוצרים:

ספר תורה ספרדי - Smuconlaw CC BY-SA 3.0

תלמוד בבלי - Reuvenk CC BY 3.0

חסידיים רוקדים - באדיבות מוזיאון ישראל

ציצית וטלית - TShilo12 CC BY-SA 3.0

ערכת הבדלה - Olaf.herfurth CC BY-SA 3.0

שופר - Olve Utne CC BY-SA 2.5

מצות - Claude Truong-Ngoc CC BY-SA 3.0

אוניברסיטת בר-אילן

הפקולטה למדעי היהדות